

Napút-füzetek

39.

Harsányi István

**A reformáció hatása
a magyar közművelődésre**

(1923)

Harsányi István

(1874–1928)

**A reformáció hatása
a magyar közművelődésre**

(1923)

Eredetileg megjelent: Bethlen Gábor Irod. és Nyomdai R.-T., 1923. Bp., 79 old.

Az életrajzi jegyzeteket lásd a tanulmány végén.

Bevezetés

A reformáció, az emberi léleknek ez a diadalmas és eredményeiben leghatalmasabb szabadságharca, ama kimondhatatlan áldásainál fogva, amelyekben az egyetemes emberiséget a szellemi és erkölcsi élet összes mezőin részeltette s amelyekkel a népek közművelődését oly nagy lendülettel fokozta és így hatásával és jelentőségével korszakalkotóvá lett: már régen megérdemelte volna, hogy az egész művelt világ elismerésében és érdeme szerint való megbecsülésében részesüljön s október 31-ike, mint a reformáció emlékünnep, az egész keresztyén világ ünnepe legyen. De ha még nem egyetemes ünnep is a reformáció emléknapja, mégis örvendetes jelenség, hogy az emberiség nagy szellemei, elfogulatlan tudósai, történetírói, költői és írói, bármely más hitfelekezethez tartoznak is, átérezve és elismerve a reformáció egyetemes, nagy jelentőségét: lélekben máris együtt ünnepelnek a reformáció emléknapján a protestantizmus híveivel. Ma már a kath. egyház fennkölt gondolkozású hívei is elismerik és vallják, hogy téves dolog a reformációt felekezeti szempontból megítélni; mintha abban csupán csak a protestáns felekezetek megalakulását és szervezkedését kellene látni. Elismerik és vallják, hogy a reformáció eszméi, elvei a katolicizmusra is felemelő, fejlesztő, átalakító hatással voltak. Elismerik és vallják, hogy a reformáció volt az a szellemi forradalom, amely az emberiségre nézve a haladást, felvilágosodást, a fejlődést, a mind magasabb művelődési fokra való eljuthatást lehetővé tette, biztosította.

Általánosan ismert igazság, hogy a művelődésben éppen azok a nemzetek, azok a népek jutottak első helyre, vezető szerephez, azok lobogtatják legmagasabban a tudományok fáklýáit, amelyek a reformáció odaadó, kutató munkára sarkalló, nagy jelentőségű eszméit, elveit, megbecsülhetetlen értékeit teljes mértékben magukévá tették s a gyakorlati életben azok helyes és okos felhasználásával törtek előre a minél nagyobb tökéletesség felé.

A reformáció a maga diadalomra hivatott nagy elveinek: a gondolat- és lelkiismereti szabadságnak, a szabad vizsgálódásnak, a tudományos kutatás szabadságának hirdetésével és érvényesítésével nemcsak az egyházi és vallási életet teremtette újjá, hanem új életet teremtett a közművelődés minden ágában. Mindazokban az országokban, amelyekben az új mozgalom eszméi meghódították az elméket és a szíveket, vagy egyenesen megteremtette, ha még nem volt, a *nemzeti irodalmat*, vagy ha volt: újjászülte, felvirágoztatta azt. Egyes országok, népek kétségkívül a reformáció áldásos eszméinek köszönhetik nemcsak nemzeti irodalmuk lendületes fejlődését, társadalmi és politikai éltük újjáalakulását, hanem, mint Hollandia, Anglia s az észak-amerikai Egyesült Államok története mutatja, magas kultúrájuk mellett még *anyagi* jólétüket is, mert a reformáció s annak különösen kálvini iránya, a maga erőtényezői: szigorú, de magasztos erkölcsi elvei, az állandó, kitartó munka szükségességének hirdetése s az így termelt tőke okos megbecsülése és gondos értékesítése, hasznosítása által kimutathatólag hatalmas befolyást gyakorolt még a modern gazdasági élet kialakulására is.

Ez alkalommal a reformáció nagy jelentőségű eszméinek ama termékenyítő hatását óhajtom halvány vonásokban megismertetni, amelyet azok a mi *magyar közművelődésünkre* gyakoroltak.

A reformáció hatása a magyar irodalomra

A reformáció a *magyar irodalomra* nemcsak hatással volt, hanem az eddig szerfelett szegényes irodalomnak hatalmas és szinte tüneményeszerű föllendítője, továbbfejlesztője, nagyra növelője is. Az élő, gazdag magyar nemzeti irodalom egészen a reformáció szülötte, a reformáció teremtménye. Az új mozgalommal a magyar nép lelkében is új művelődési folyamat kezdődik, amely aztán állandó emelkedésben van s nemes irányú hatása elsősorú jelentőségű. A reformáció előtti korból ránk maradt csekély számú irodalmi emlék csak szunnya-dozó, elevelenség és lüktetés nélküli irodalmi állapotról tesz tanúbizonyságot. Most azonban, egyszerre, mintegy varázsütésre, új élet támad. A reformáció szellemében működő, külföldi egyetemeken tanult, apostoli lelkű és buzgalmú magyar ifjak nemcsak arra törekednek, hogy a néppel élőlőszóval a templomi prédikációkban, a nyilvános vitatkozásokban, a piaci és vásári beszélgetések alkalmával a nép nyelvén ismertessék meg a nagy horderejű mozgalom magasztos elveit és nagy céljait s hogy az istentiszteleten az éneklés, imádkozás és prédikálás magyar nyelven történjék: hanem arra is, hogy magyar nyelven írott *könyveket* adjanak mind a nép, mind a művelt osztály kezébe. És éppen e nemes törekvésük valóra váltásával lettek az új, gazdag magyar nemzeti irodalom megteremtői. Az így elért siker éppen azért lett nagy, mert az új mozgalom vezetői tanult, képzett férfiak voltak, akik külföldön szerzett ismereteiket és agitatori tapasztalataikat itthon nagy körültekintéssel értékesítették.

Az egész középkoron át az egyház révén uralkodóvá lett latin nyelvet elveti a reformáció s minden országban érvényre juttatja a nemzeti nyelvet. A középkor holt nyelvének helyét hazánkban is az élő, nemzeti nyelv foglalja el mind a beszédben, mind a szónoklatban és irodalomban; a tudományok mezőin is közhasználatúvá lesz s mint ilyen, egészen új, pezsgő életű irodalmat teremt.

A reformáció újjászülő eszméi által teremtett közszükséglet s ennek teljes átérzése hozta létre a legelső, nyomtatásban megjelent *bibliafordítást* (Komjáthy Benedek: *Az Szent Pál levelei, magyar nyelven*. Krakkó, 1533), mert ugyan mire is lehetett volna égetőbb szüksége a reformáció szónokló, vitázó és író bajnokának, mint arra, hogy a hallgatói előtt hirdetett elvekről és igazságokról a magyar nyelvű Szentírásból a hallgatók maguk, személyesen, a maguk szemével, a maguk értelmével győződhesse meg. Ugyan mi lehetett volna „égetőbb korszükség”, mint az, hogy a reformatori eszmék jogosultságának, helyességének igazolására és erősítésére ott legyenek a hallgatók és érdeklődők kezei között Pál apostol levelei, amelyekben egytől egyig ott vannak a reformáció alapvető vezéreszméi: a hit által való megigazulás, a nemzeti nyelven való éneklés, imádkozás és prédikálás, a tudományos kutatás szabadsága stb. Vitázó, prédikáló reformátoraink, mint pl. Ozorai Imre is, műveikben és beszédeikben tételeiknek, eszméiknek igazolására és erősítésére egész gazdag sorozatát idézik a Pál apostol leveleiből vett jeles, nyomós mondásoknak, amelyeknek száma aránylag jóval több, mint az evangéliomokból kölcsönzött bizonyítékoké. Nem a véletlen vagy az esetlegesség műve tehát az, hogy Szent Pál levelei indulnak nyomtatott könyv alakjában először hódító útra az új tanok érdekében. Határozottan céltudatos terv szerint megindult munka eredménye-

nek kell azt tartanunk, hogy a magyar bibliafordítások sorozatát Pál leveleivel kezdik meg. És itt lehetetlen hallgatással mellőznünk a magyar tudományos búvárkodásnak amaz egyik legújabb és igen érdekes eredményét, hogy az erasmista és lutherista Komjáthy Benedek bibliafordításának gyökerei visszanyúlnak a legelső teljes magyar bibliafordításhoz: az eddig Weszprémi, Pévai és Toldy által s utánuk az egész magyar irodalom által tévesen Ferenciek bibliájának (azaz a Ferenc-rendi szerzetesek bibliájának) nevezett magyar *Huszita-bibliához*. A fordítókat, Pécsi Tamást és Ujlaki Bálintot (akiknek követőikkel, a Lépes György által „rühes juhoknak” nevezett huszitákkal együtt való kiirtását Lépes Marchiai Jakab szerzetesre bízta) ugyanis tájékoztatlanságból megtették Ferenc-rendi szerzeteseknek, holott arról nem szól a forrásul szolgáló krónika, sőt, közvetve, annak éppen ellene mond. Nem a Ferenc-rend tagjai és szelme alkották a legrégebb magyar nyelvű bibliát, amely a bécsi, müncheni és Apor-codexekben maradt ránk, hanem Husz János előreformátor *magyar követői*. Így e huszita szellemből fakadt, magyar husziták írta bibliafordítás igazi neve: *Huszita-biblia*.

Szaktudósaink megállapítása szerint a fordítók semmiféle előző magyar bibliafordítást nem használtak, s így fordításukkal nagy munkát végeztek s mint úttörők nagymértékben előkészítették az utat a száz év múlva nagy lendülettel megindult nagyreformáció-korabeli bibliafordításokhoz. Az 1508-ból való Döbrentei-, az 1522-ből való Keszthelyi- és az 1539-ből való Kulcsár- és Székelyudvarhelyi-kódex forrása a Huszita-biblia volt. Sőt mi több, a második, az eredetileg teljes Huszita-bibliánál kisebb terjedelmű magyar bibliafordításunk: a Jordánszky-kódex (amelyhez tartozik a Csemez- és Jankowich-töredék) is rokonsággal áll a Huszita-bibliával, mert készítője figyelembe vette s itt-ott föl is használta a Huszita-biblia Müncheni-kódexbeli evangélium-fordítását valamely, már átdolgozáson átment alakjában. A szaktudósok véleménye szerint Pál apostol leveleinek az a kézirat, nehezen olvasható fordítása, amelyet Komjáthy mély vallásosságú s a reformációt pártfogoló úrnője: özv. Perényi Gáborné, sz. Frangepán Katalin adott át Komjáthy-nak, fordítói munkájának megkezdése előtt, valószínűleg a Huszita-bibliának Pál leveleit tartalmazó s már valamikor ismeretlen kéztől átdolgozott töredéke lehetett. Ezt bizonyítja az, hogy Komjáthy körülíró fordításában olyan szavak, kifejezések találhatók, amelyek a Huszita-bibliában megvannak. Ez alapon megállapítható, hogy a kódexek korában már az *előreformáció* megkezdte áldásos hatását irodalmunkra. A nálunk számos templommal bírt huszizmusnak eszméi egyébként is úttörői voltak a magyar reformációnak s énekeik is hatással voltak énekirodalmunkra. A Komjáthy B. bibliafordításának a Huszita-bibliához való viszonya beszélő bizonyosság arra nézve, hogy hazánkban a reformáció irodalmának fáklyája az előreformáció tüzén gyulladt meg (Mészöly).

A magyar nemzet a Huszita-bibliafordítással kapcsolódott bele az Európa-szerte elterjedt mozgalomba, amely aztán hazánkban is előkészítője volt a nagy reformációnak. A huszita mozgalommal kapcsolatos magyar előreformációnak az első magyar bibliafordítás megteremtésére gyakorolt eme hatása annál is inkább jelentős, sőt feltűnő is, mert a magyar könyvnyomtatás előtti korból, a kódexek korából, a Huszita-biblia előtti időből, az egész XIV. századból semmiféle magyar nyelvemlék nem maradt ránk.

A kódexek korából való 3-ik magyar bibliafordítás volna a Báthori László pálos szerzetes 1484 utáni fordítása, de ebből egyetlen fejezet, egyetlen vers sem maradt ránk. Vele egykorú forrás nem beszél róla. Csak Gyengyesi Gergely 1525-ik krónikájában van róla följegyzés, amely szerint Báthori az egész bibliát lefordította s az a Mátyás király könyvtárába került. Ha Báthori valóban lefordította a bibliát, akkor az, szerintünk, a Huszita-biblia ellenbibliája akart lenni, éppúgy, mint később a Káldyé a Károlyi Gáspáréval szemben, s így csakis az *előreformáció hatása* alatt jöhetett létre, tiltva lévén a r. kath. egyházban a nemzeti nyelvű biblia használata.

A Szentírásnak a nép nyelvére való fordításában gyors egymásutánban tovább buzgólkodtak a reformáció lelkes apostolai. Pál apostol levelei után, amely a legelső tisztán magyar nyelvű nyomtatvány, 3 évvel, 1536-ban megszólal magyarul a *négy evangéliom* Pesti Mízsér Gábor fordításában, Bécsben. Ezt a nyomtatásban megjelent második fordítást is a reformáció eszméi által teremtetett közszükséglet hozta létre. És egészen természetes is, mert a reformáció lelkes harcosainak Pál levelei után a Jézus valláserkölcsei életelveit, tanításait magukban foglaló evangéliomokra volt legégetőbb szükségük. Ezek a magasztos életelvek jó bizonyságok a reformáció eszméinek jogosultsága, életképessége, helyessége és diadalomra hivatott volta mellett. Várva várt könyv volt e vajdúd időben a Szentírás bármely részletének magyar fordítása, de mégis különösen várva várt volt, Pál levelei után, a négy evangéliom. Ha a humanisták folytonosan azt sürgették, hogy *viszsa a forrásokhoz!* – a római és görög irodalom klasszikus termékeihez –, akkor most a reformáció bajnokai jogosan követelik a nagy Erasmusszal, hogy: *Vissza Jézushoz!* Pesti is, mint Komjáthy, Erasmus követői közé tartozott. Mindketten az ő magyarázatos Újtestamentomából fordítanak, melyet a kath. egyház nemsokára a tiltott könyvek közé sorozott. Pesti szerint a nép nyelvére fordított Szentírást minden embernek olvasni kell. Amint a nap közös mindenkivel: úgy a Krisztus tudománya is az, mely minden korú, nemű, sorsú, nyelvű embernek szól.

A reformáció szelleme által éreztetett közszükséglet hozta létre 5 év múlva a *teljes Újtestamentom* egészen új magyar fordítását is, melyet Sylveszter János, a dunántúli vidékek nagy hírv reformátora készített és a reformáció ügyét szóval és tettel elősegítő földesurának: Nádasdy Tamásnak költségén adott ki 1541-ben Újszigeten. Ez a magyar Újtestamentom azért is nevezetes ránk nézve, mert ez a Magyarországon megjelent legelső tisztán magyar nyelvű könyv. E nagy úttörő, akit széles körű reformátori és tudományos tevékenységéért magyar Melanchtonnak is szoktak nevezni, énekeket is írt. Tőle való a legelső magyar drámai kísérlet s tőle valók a legelső magyar nyelvű kitűnő párversek is (bibliafordítása elején és végén), valamint a legelső nyomtatott magyar szöveg is (1527). Sylveszter korának kiváló tudósa volt. Fordítása megbecsülhetetlen értékű emléke a korabeli magyar irodalomnak s a magyar reformációnak. Ő is Erasmus hatása alatt áll. Fordításánál ő is használta a nagy humanista magyarázatos Újtestamentomát. Többirányú, úttörő munkálkodásával kiváló helyet foglal el a magyar közművelődés nagy hősei között. Újtestamentoma olyan közkedveltségnek örvendett, hogy három évtized múltán, amikor pedig a Hel-tai-féle Újtestamentom már 1562 óta közkézen forgott – ismét ki kellett adni.

Ez a megigazított, javított kiadás 1574-ben, Bécsben jelent meg. (Ezt már a jeles szerző nem érte meg, mert 1572-ben meghalt.)*

A Sylveszter Újtestamentomának megjelenése után 7 évvel, 1548-ban egy új szentírási részlet, a *Zsoltárok könyve* lát napvilágot prózai fordításban *Ben-czédi Székely István* szikszói református lelkésztől Krakkóban. Ezt a közszükséglet teremtette meg. Sok jámbor keresztyén kérte már őt arra, hogy a Soltárt magyarítsa meg. Ezek sürgetésének, meg a saját lelke sugallatának sietett hát eleget tenni. Figyelemre méltó, hogy a reformáció eszméire oly fontos és egyedül hitszabályozó zsinórmérték: az Újszövetség után, az Ótestamentom legértékesebb, költői része, a *Zsoltárok könyve* szólal meg magyarul, magyarázatokkal ellátva. Sietette ezt a fordítást a helvét irányú reformáció vezető elemeinek az a nálunk is ismeretessé lett álláspontja, hogy még az énekeket is a Szentírásból s nem emberi szerzésekből kell venni. Ezért törekedtek aztán e kor legelső énekszerzői a zsoltárok verses feldolgozására, hogy azok a gyülekezetben énekelhetők legyenek. Ezt a fordítást Székely úgy tekintette, mint nemsokára kiadandó teljes bibliafordításának első részletét. Teljes bibliafordítása azonban nem jelenhetett meg. Zsoltárfordításán kívül hittani művével, istenes énekeivel, legelső nyomtatott magyar kalendáriumával, főleg pedig világkrónikájával, mely az első magyar világtörténet, tette nevét tiszteltté a magyar művelődés történetében.

A zsoltárok megjelenése után meleg érdeklődéssel várta a bibliaszerető közönség az Ószövetség többi részének fordítását is. A közóhajnak tett eleget *Heltai Gáspár* kolozsvári főlelképásztor, aki sok kegyes ember kívánságára, barátjaival: Gyulai István, Ozorai Imre, Wizaknai Gergely iskolamesterekkel arra vállalkozott, hogy a teljes Szentírást lefordítsák magyarra. Első kötetül a *Mózes öt könyvét* adták ki 1551-ben Kolozsvárott, Csáky Mihály uram költségén. Ez a fordítótársaság közös munkája, de a főmunkás Gyulai volt. A második kötet (1551) az ótestamentomi apokrifus könyvek legértékesebbikét, az erkölcsi szabályok gazdag sorozatát tartalmazó *Jézus Sírak Könyvét* foglalta magában. Ez volt az első apokrifus könyv, mely magyarra lefordított. Ezt valószínűleg a tolnai prot. lelkész-tanítók: Zigericus Imre és Tövisi Mátyás fordították. Ez a nevelő hatású, örökbecsű erkölcsi igazságokat tartalmazó apokrifus könyv a reformáció korában *erkölcstani tankönyvül* szolgált. Ott szerepel Galenus J. XVI. századi kassai könyvkereskedő iskolai könyvjegyzékében is. A fordítók szerint, aki akar, ebből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, mint Platónnak és Aristotelesnek nagy s hosszú könyveiből. Ez a Gyulaitól átnézett kis könyvecske az 1552-ben kiadott *A Bölcs Salamon Király könyveivel* (Példabeszédek, Pré-

* Rendkívül érdekes jelenség, hogy az első két magyar bibliafordítót, Komjáthyt és Pestit, nyilván Toldy Ferenc tekintélye alatt, még a Beöthy-Badics-féle nagy képes irodalomtörténet első kiadásában (1896) is róm. katolikusnak tartja Kardos Albert, de a 3-ik kiadásban már töredelmesen beismeri, hogy tévedés fordításaikban katolikus egyházi munkákat látni. Elfogult római kath. írók azonban nemcsak Komjáthyról és Pestiről állítják, hogy ők még r. kath. bibliafordítók – tehát a r. kath. egyháza a dicsőség a bibliának a nép részére történt lefordításában –, hanem még Sylveszter Jánosról is. Így pl. Dankó József: *Johannes, Sylvester Pannonius c. 1871-ben Bécsben, Gerő János: A kath. magyar bibliafordítások története c., 1901-ben Bpsten megjelent doktori értekezésében és Varju János (1903).*

dikatori k., Énekek éneke, Bölcsesség könyve c. apokrifus könyv) egybekötve került forgalomba. Ugyancsak 1552-ben jelent meg a Heltai-féle biblia *negyedik része*, mely a próféták iratait tartalmazza. Ez a fordító-társaság munkája. Nyolc évi szünet után 1560-ban Heltai, saját neve alatt adja ki a *Zsoltárt*. Ajánló levelében fölkéri János Zsigmond erdélyi fejedelmet a sok bajtól szorongatott erdélyi kálvinizmus védelmére. 1562-ben jelenik meg az *Újtestamentom*. Ez már az újabb fordító-társaság (Ozorai és Wizaknai helyét Egri Lukács és Szege-di Lajos foglalják el) közös munkája. Az utolsó kötet Heltai neve alatt 1565-ben jelent meg *A bibliának második része* címmel (Jósue, Bírák, Túth, Sám, Kir.). A még hiányzó könyvek (Krónikák, esdrás, Nehemiás, Jób és Eszter) kiadásáról, ez lett volna a harmadik rész, úgy látszik, azért kellett lemondaniok, mert nem volt, aki a költséget fedezze. Ezek valószínűleg kéziratban maradtak.

A Heltai-féle csonkán maradt biblia kötetei a Komjáthy, Pesti és Székely fordítását egy szóval sem említik. Csak Sylveszter Újtestamentomáról tesznek említést az Újtestamentom fordításában. Azonban lehetetlen, hogy elődei fordításait nem ismerték volna. A Heltai-féle biblia nagy kincse magyar nemzeti irodalmunknak, mert feloleli akkori egész szókincsünket s megőrzött a nép ajkán élt számos tősgyökeres szólásformát és kifejezést. A köteteknek időközönként, rendszertelenül, 12 év alatt történt megjelenése, meg Heltai felekezeti álláspontjának gyakori változtatása volt az oka annak, hogy e fordítássorozat, jeles erényei mellett sem volt olyan keresett, mint elődei.

Heltaival egyidejűleg dolgozott bibliafordításán *Meliusz Péter* debreceni lelkész, akit vasakarataért és nagy tudományáért Magyar Kálvinnak szoktak nevezni. 1565-ben adta ki *Sámuel két könyvét* és a *Királyok két könyvét*. Nem betűt betűre, hanem úgy fordít, hogy se a szöveget el ne hagyja, se az értelmet. Ugyanabban az évben kiadja *Jób könyvét* Váradon. Fordításaiban Meliusz nemcsak mint gyakorlati célt szolgáló írásmagyarázó áll előttünk, hanem mint a kálvinizmus eszméinek diadaláért küzdő lelkes harcos is. Ezekkel a fordításaival Meliusz nyilván a Heltai-féle csonkán maradt bibliát akarta kiegészíteni. Főképp a genfi tudósok írásait követte. 1567-ben megjelent Újtestamentomból, sajnos, egy példány sem ismeretes. Elveszett Ezsaiás-fordítása is. Tervezte a Krónikák s a többi történeti könyvek lefordítását és kiadását is, de ezek megjelenéséről nincsenek adataink. Meliusz nyelve gazdag és színes. Kifejezései nyelvtörténeti szempontból is igen figyelemreméltók.

Bár az *Újtestamentomnak* már 3 kiadása (kettő Sylveszteréből, egy Heltaiéből) volt, mégis jónak látja *Félegyházi Tamás* debreceni református lelkész, hogy újból lefordítsa a Meliusz példáját követve, világosító magyarázatokkal ellássa. Halála gátolta meg a befejezésben és kiadásban. Lelkésztársa: Gönczy György adta ki 1586-ban Debrecenben. (A hiányzó Júdás-féle levelet ő fordította le.) Második kiadása 1609-ben jelent meg, de ebből egy példány sem maradt ránk. Nem maradt ránk a csepregi lutheránus kollégium 1589-iki Újtestamentomból sem példány.

A nyomtatásban megjelent legelső teljes magyar Szentírás *Károlyi Gáspár* gönci református lelkész és esperes fordításában jelent meg 1590-ben Vizsolyban, az apokrifus könyvekkel együtt. A nagy munkában segítségére volt Pelei János ottani tanító. Az eredeti szövegen és számos latin biblián kívül hivatkoznak Heltaiékra és Meliuszra. Óhajtvá óhajtott könyv volt ez nemcsak a magyar

reformáció hívei előtt, hanem a katolikusok előtt is. A nyomtatás költségeit a legelőkelőbb magyar főurak fedezték: Ecsedi Báthori István és neje, Homonnai Drugeth István és Mágócsy Gáspár. Károlyi bibliájának ugyanaz a nagy szerepe volt és van hazánkban, mint a Lutherének Németországban. Hatása, népszerűsége, közkedveltsége egyaránt közismert. Minden felekezet körében ez terjedt el leginkább. Igen sok kiadást ért, melyek közül kettő szerencsétlenül járt (az 1600 körüli és az 1607-iki). Legnevezetesebbek: a Szenczi Molnár Alberttől (1608, 1612) valók, a várad-kolozsvári (1660–61) és a Misztótfalusi Kis Miklóstól gondozottak (1685, 1687, 1700), valamint az utrechti és bázeli kiadások. A Károlyi bibliafordítása betetőzése a XVI. századi magyar reformáció hatalmas művének. Összes bibliafordításaink között ennek volt a legnagyobb hatása. Megjelenése korszakalkotó a magyar bibliák történetében.

Meg kell még említenünk egy önálló, kitűnő *Zsoltár*-fordítást, a *Péchy Simonét*, aki 1624-ben kezdett munkájához s 1629-ben már a magyarázatokkal is készen volt. Ez az eredetiből készül fordítás csak 1913-ban jelent meg a M. Tud. Akadémia kiadásában.

A biblia valódi értékét és becsét a reformáció ismertette meg a világ népeivel és nemzeteivel; így a magyarral is. A reformátorokat is a biblia, a biblia szellemében való beleélés, az evangéliom diadalomra hivatott, magasztos eszméibe való elmélyedés tette tulajdonképpen reformátorokká. Egyedül a Szentírást fogadván el hit és erkölcs dolgában szabályozó tekintélynek: élőszóval és írásban szüntelen az egyetlen forrásra, az igazság, a vallás, az erkölcs egyedüli forrására utalnak s kéri-kényszerítik híveiket, hallgatóikat, hogy olvassák és a saját józan eszük s meggyőződésük szerint értelmezzék annak ígét. A világirodalom e legértékesebb könyvét igazi *népkönyvvé* a reformáció tette magyar hazánkban is. *Amint reformátoraink tették a bibliát magyarrá: úgy ők tették a kultúránkat is magyarrá, nemzetivé.*

A felvilágosodott magyar nép izzó érdeklődéssel várta a biblia bármely részének magyar tolmácsolását, hogy, a vezető elmék kívánsága szerint, maga személyesen győződjék meg arról: vajon csakugyan az-e az igazság, amit a reformátorok hirdetnek?

A biblia minden szava, minden ígéje fegyver volt reformátoraink ajakán és tollán az új eszmék diadalra juttatásában s az ó-egyház híveivel való hadakozásban. A hitvitakozásokból aztán, mint általában a szellemi csatamezőn megívott harcokból, nem egyedül a diadalmaskodó félnek volt haszna, hanem igazi, értékes, sőt legértékesebb haszna ebből tulajdonképpen a *magyar nemzeti közművelődésnek* volt.

A „breviáriumok” helyét a magyar biblia foglalja el. Ott van a mágnások könyvespolcán is éppen úgy, mint a legszegényebb ember szalmafüdeles házának mestergerejében. A nép nyelvén tolmácsolta Szentírást a reformáció hívei viszik el az élet terhei vagy a betegségek súlya alatt roskadozókhöz, a haldoklók ágyához, a nyomorultak hajlékaiba, hogy annak igéi enyhülést, vigasztalást, biztatást, bátorítást hirdessenek a sínylődő embertestvéreknek. Ez utakon-módokon a bibliát a hitnek és erkölcsnek könyvévé, *házi- és kézikönyvvé* a szó igaz értelmében a reformáció tette hazánkban is. Útja diadalmas; ereje, hatása meglepő. A nagy Sylveszter lelkét mennyei öröm, paradicsomi boldogság tölti el, mikor Újtestamentomával elkészül s ezekkel a lelkesült szavakkal bocsátja útjára:

*Az ki zsidóul és görögül és vügre diákul
Szól vala rigen, szól néked az itt magyarúl...
Itt vagon az rejték kincs, itt vagon az kifolyó víz,
Itt vagon az tudomány, mely örök iletet ad.*

A magyar bibliának a magyar nemzeti irodalom úgyszólván minden ágára gyakorolt termékenyítő hatása a XVI. és XVII. században, valamint azután is egészen a mai napig, igen jelentékeny, úgyhogy még a történeti irányú munkák is szembetűnően érezhető a protestantizmus, a bibliai szellem éltető, megelevenítő hatása. Mikor a legelső magyar világtörténet *Székely Istvántól* kikerült a krakkói sajtó alól, a korrektor: Vilmányi Libécz Mihály a szerző nevében is, magyar párversekben ad kifejezést afelett érzett nagy örömének, hogy e krónika magyar nyelven megjelenhetett. Az olvasóhoz intézett figyelemre méltó párversek eleje így hangzik:

*Ez könyvet valamely Magyar olvasandja magába,
Erről ő neki nagy vígassága legyen:
Hogy magyar nyelven az régi dolgok, idők is
Irván vadnak, igaz Chronika rende szerint.*

A munkán ott van a református pap-szerző keze nyoma, lelkének bélyege. Hitfelekezeti álláspontja számos részletben érvényesül. Elítéli mindazokat az intézményeket, amelyeknek alapja a Szentírásban nem található s a maga korának szokása szerint, mely nem válogatott a kifejezésekben, elítélőleg szól a katolikus papokról. Tiszta, hazafias gondolkozásmód s mély erkölcsi érzés jellemzi az egész munkát. *Tinódi Sebestyén* verses krónikájában (1554) is csak úgy lobog az őszinte hazafiasságtól, a mély vallásosságtól s a tiszta erkölcsiségtől áthatott érzés s világosan kifejezésre jut a reformáció eszméit helyeslő és követő álláspontja. A protestáns Tinódi krónikás elbeszélései voltak hatással Zrínyi protestáns szellemű eszméket hirdető nagy époszának megírására. Heltai Krónikájából (1575) is kisugárzik erős magyar hazafias érzése s szigorú erkölcsi felfogása mellett az ő protestáns gondolkozásmódja. Munkáját azért írja magyar nyelven, hogy a nemzet történetét minél többen megismerhessék, másfelől azért, hogy a reformáció álláspontját megszilárdítsa s diadalra segítse. Ezzel megteremti a magyar történetírást. Krónikája századokon át kedvelt olvasmánya volt a magyar népnek. A XVI. századi történetírás nyelve, hangja, egész szelleme merőben elüt a középkori történetírás szellemétől. Így erősödik meg aztán a történelmi érzék s a kritikai szellem.

A XVI. és XVII. században az egész magyar irodalomban, az irodalomnak úgyszólván minden ágában a reformáció teremtette magyar biblia s annak szelleme a ható és elevenítő tényező. A költők és írók főleg abból veszik költeményeik, prózai munkáik tárgyait s azok megírása alatt át vannak hatva a kegyes szívvel olvasott elbeszélések és történetek vallásos és erkölcsi felfogásától s a szentkönyv képei, hasonlatai, eszméi, sőt kifejezései, velős mondásai egymás után tolnak tollukra. A biblia ízt, színt, zamatot kölcsönöz elmetermékeiknek. Annak légkörében élnek. Üde, gazdag forrás az, melyből táplálkoznak s amely ihleti, hajtja lelküket a munkára. Egészen természetes és könnyen érthető te-

hát, ha egyik jeles tudósunk a magyar irodalom második korszakát, a protestáns kort, a *bibliás stílus kialakulásának kora* címmel szeretné jelölni.

A XVI. és XVII. századi *epika* is főleg a bibliából meríti a maga tárgyait, s mikor ezt műveli, öntudatlanul is hatalmas mértékben elősegíti a reformáció diadalútját, nem is említve azt, hogy ezáltal a biblia népszerűsítését is hathatósan munkálta. Az irodalomtörténet által eddig még érdeme szerint nem méltatott *egyházi beszédiróladomra* is hatalmas hatása volt a reformáció szülte magyar bibliának. A prédikátorok egyházi beszédes kötetei a XVI–XVII. században nem egyebek, mint a biblia egyes szakaszai felett tartott, gyakorlati célt: a reformáció célját szolgáló s eszméinek, elveinek jogosságát és helyességét igazoló bibliamagyarázatok.

Bámulatos az az eleven hatás, melyet a magyar biblia ránk, magyarokra, irodalmi, nyelvészeti, valláserkölcsei tekintetben gyakorolt. Belőle kölcsönzött szállóigéink száma a nép ajkán ma is ezrekre megy. Hogy csakugyan uralkodott a lelkeken s olvasása nemcsak a köznép, hanem a főrangú családok körében is kedvelt és mindennapi foglalkozás volt: azt számos egykorú följegyzés igazolja. Olvasták nemcsak azért, hogy abból a reformáció agitátorai által hirdetett hit-tételeket, elveket igazolva lássák, hanem olvasták az Isten igéje iránti hódoló érzésből. Olvasták, mert tudták, hogy a csüggedőt bátorítja, a nyomorultat vigasztalja, a háborúságot szenvedőt boldognak mondja s a bűnösöknek bocsánatot hirdet. Híres bibliaolvasók voltak: özv. I. Perényi Gáborné, sz. Frangepán Katalin, Perényi Péter († 1548), aki a börtön sanyarúságát a biblia olvasásával enyhítette; II. Perényi Gáborné, s Országh Ilona, aki különösen szorgalmasan olvasta a történeti részt és az evangéliumokat; Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, aki 26-szor, I. Rákóczi György fejedelem, aki az Ótestamentomot 13-szor, az újat pedig 32-szer többször olvasta vala át, Lorántfy Zsuzsánna, Széchy Mária, Apafiné sz. Bornemisza Anna. A magyar bibliának közkedvelt voltát mi sem igazolja jobban, mint az, hogy bár a XVI. és XVII. században sok bibliafordításunk volt, mégis, az egykorú följegyzések szerint, mondhatni: állandóan bibliahiány mutatkozott. E korbéli bibliafordításaink mind irodalomtörténeti fontosságúak. Az első teljes magyar biblia megjelenése pedig, a Károlyié, a nemzeti nyelv és irodalom korszakalkotó eseménye volt.

Rendkívül jellemző jelenség, hogy míg a XVI. században a reformáció megindulása óta *kilenc* protestáns tudós, Heltai és Károlyi munkatársakkal együtt, fáradozik a Szentírás magyarra való átültetésében: addig ez idő alatt a *katholikusok között egyetlenegy író sem akadt*, aki az előlük elrejtett, olvasni szigorúan tiltott bibliát, vagy annak csak valamely részletét, könyvét is *magyarra* fordítaná. Csak akkor fordítja le Káldy György a bibliát s adják ki 1626-ban, amikor a Sylveszter Újtestamentom-fordítása már másodszer, 1612-ben harmadszor s Félégyházi Újtestamentoma másodszer (1609) is megjelenik. Második kiadást csak 106 év múlva, 1732-ben ért.

Az ellenreformáció korában ugyanis, mikor a kath. egyház a maga elvesztett tekintélyét, befolyását és hatalmát a reformáció híveitől eltanult fegyverek használata segédelmével, tehát a reformáció hatása alatt, vissza akarja szerezni: kényszerítve van annak hatalmas fegyvereit, eszközeit alkalmazásba venni, kénytelen ő is magyar nyelven szólni a néphez, a világiakhoz, akik a reformáció diadalmas eszméinek hatása alatt szabadon tájékozódtak a legfontosabb

kérdések felől is; kénytelen vitairatait és egyéb műveit magyar nyelven írni, mert különben írásai éppen azok részéről maradnak olvasatlanul, akiknek azok szánva voltak. A kath. egyház, tapasztalva, hogy a protestantizmus agitátorai által magyar nyelven elmondott szónoklatoknak nagyobb hatásuk van, mint a r. k. főpapok brévéinek; tapasztalva, hogy az iskolában, a templomban, az irodalomban milyen meglepő eredménye, vonzóereje van a nép zengzenges magyar nyelvének: tisztában volt azzal, hogy a nagy szellemi mérkőzésben csak úgy képes helyét megállani, elvesztett hatalmát visszaszerezni, ha a nép nyelvét többé sehol sem mellőzi. Így a reformáció sikereinek hatása alatt *kényszerítve* volt a kath. egyház s annak lelkes tudósa: Káldy György, hogy az első r. kath. magyar bibliafordítást mint a Károlyi nagy hódítást tett bibliájának ellenbibliáját elkészítse és kiadja, amelyet a r. kath. egyház hívei, a reformáció kényszerítő hatása nélkül talán soha, vagy csak nagyon későn kaphattak volna meg.

Érdekes jelenség, hogy amint sok népnél a biblia volt a nemzeti nyelvű irodalomnak úttörője, első könyve s így az irodalomnak megkezdője: úgy nálunk is a Pál leveleinek fordítása kezdi meg tisztán magyar nyelvű nyomtatványaink sorozatát. A történelem bizonyossága szerint, amely egyháznak nem volt nemzeti nyelvű bibliája, „az az idegen vallások támadásai következtében elenyészett”. Ennek tudatában siettek a reformáció lánglelkű bajnokai a nép kezébe adni a nemzeti nyelvű bibliát s az ő hatásuk folytán volt kénytelen a r. kath. egyház is példájukat követni s magyar nyelvű könyvirodalmat teremteni.

A reformáció teremtette meg a közkinccsé tett s az egész magyar irodalomra oly nagy hatást gyakorolt magyar biblián kívül a magyar nemzeti nyelvű *énekeskönyvet* is, amelyről szintén bővebben kell megemlékeznünk, mert a biblia és az énekeskönyv voltak a legolvasottabb, legkeresettebb könyvek s a legnagyobb hatást valóban ezek gyakorolták a magyar protestáns vallású nép lelkületére, kedélyének és jellemének fejlődésére.

Magyar biblia és magyar énekeskönyv együtt váltak hatalmas erősségüvé, oszlopaivá a magyar nemzeti irodalomnak. Az énekeskönyv lett a magyar nép második bibliájává. Nem is forgott közkezen a nép között a biblia után oly igen nagy példányszámban egyetlen könyv sem, mint a magyar énekeskönyv, vagy a néptől úgynevezett „Zsoltár”. Megállapított igazság, hogy a magyar reformáció leghódítóbb fegyvere, az ige fegyverén kívül, a magyar nemzeti nyelven való éneklés s így a magyar énekeskönyv volt.

A reformáció a nemzeti nyelven való éneklést, a népnek az éneklésben való tevőleges részvételét, az istentisztelet fontos részének tekintette. A nagy reformátoroknak, különösen Kálvinnak hatása volt ez, aki azt kívánta, hogy *szívből és a nemzet nyelvén kell énekelni*, hogy az egész gyülekezet megérthesse. Az egyházi énekeket csak szívből lehet szerinte jól énekelni, viszont a szív megértést kíván, mert az ember csak olyat szeret énekelni, amit ért is. Ezt a nagy igazságot igazolja Gönczy György is 1590-ben Debrecenben megjelent s később sok kiadást ért énekeskönyvének előljáró beszédében, mikor régi öreg emberek tanúbizonyosságára való hivatkozással azt mondja, hogy az isteni dicséreteknek *közönséges* (azaz magyar nyelven, az egész gyülekezet által való) *éneklése* által kezdett a mi országunkba először is a tanítással együtt az evangéliomnak tiszta tudománya az Istennek igaz ismeretével együtt beszállani.

Szakasztott így volt ez a külföldön is. A párisi egyetem történetírója szerint a protestánsok zsoltárénekeikkel vetették meg vallásuk alapját, Florimond de Raymond szerint a zsoltárok megjelenésétől lehet számítani a Kálvin egyházának – a *zsoltárok egyházának* – eredetét. A reformáció alakította át a r. kath. egyház istentiszteletének felváltva, a pap és kántor által való éneklését, az ún. arisztokratikus éneklést, amelyből a nép ki volt zárva, protestáns szellemű, demokratikus „*az egész gyülekezetre kiterjedő éneklésé*”.

Amint Németországban szállóige volt, hogy a nép beleénekelte magát a Luther vallásába, úgy volt ez Magyarországon is. A Sztáray Mihály jeles reformátor története s fényes sikere – hét év alatt Baranyában és Szlavóniában 120 gyülekezetet alapított főleg gyönyörű éneklésével – hathatósan igazolja, hogy a nép nálunk is hamarosan beleénekelte magát az új vallásos eszmékbe. Az első magyar r. kath. énekeskönyv, a Cantus Catholici 3-ik kiadásának (Kassa, 1674) előszava is bizonyítja ezt, mikor így panaszodik: *A hívőknek nagyobb részét a római szentszéktől az éneklésbeli zengéseknek édesgetése vonta vala el.*

A protestantizmus énekeiből, himnuszaiból, zsoltárátdolgozásaiból aztán nemcsak a vallásos érzés és szellem sugárzik ki, hanem a hazafiúi reménység vagy a méla bánat is.

A reformáció szelleme által teremtett legelső eredeti magyar prot. Ének a Batizi András jeles reformátoré 1530-ból, kitől 9 dicséretet ismerünk (egy Luther után készült). Utána következik az énekszerzők gazdag sorozata, szám szerint mintegy 40-en, csupán a XVI. századból.

A nyomtatásban is megjelent legelső protestáns magyar kótás énekeskönyv a Gálszécsi István, gálszécsi iskolamesteré (Krakkó, 1536). Teljes példánya nem maradt ránk. Csupán az első ívét sikerült fölfedezni. Ezen az íven 3 ének van. Perényi Péternek, Abaujvármegye örökös főispánjának, a sárospataki főiskola alapítójának van ajánlva, aki, Pázmány följegyzése szerint, az urak közül legelőször indult Luther után. Gálszécsi ezeket az énekeket saját szerzeményének vallja, holott azok Luther énekeinek átdolgozásai. A három ének közül egynek, a 3-iknak (Jézus Christus mű üdvösségünk) eredete visszamegy Husz János előreformátorra (Jesus Christus nostra salus. Úrvacsorai ének ez). Luther a maga énekeskönyvében, mely 36 éneket foglal magában, jelzi is ezt (S. Joh. Hussen lied gebessert). Hogy Gálszécsi Luthernek mind a 36 énekét átdolgozta-e, azt csak akkor tudnánk meg, ha valamely szerencsés véletlen folytán énekeskönyvéből egy teljes példány kerülne napfényre. Valószínű, hogy az egészét átdolgozta. Gálszécsi énekeskönyvével kapcsolatosan lehetetlen meg nem említenünk, hogy a magyar irodalomtörténet atyja, Toldy Ferenc, Szabó Károly híres könyvészeti kézikönyvének megjelenése (1879) után is kétségbe vonta Gálszécsi énekeskönyvének létezését, mert egy oly korán, 1536-ban megjelent s kétségtelenül protestáns énekeskönyv megzavarta volna a reformáció elterjedéséről és hatásáról alkotott teoriáját. Ő ugyanis szinte lehetetlennek tartotta, Gönczy György állításával szemben is, hogy 1536-ban már a reformáció szülte új magyar nyelvű énekek csendüljenek meg a nép ajkán. Ő úgy gondolta, hogy ha csakugyan volt Gálszécsinek énekeskönyve, akkor annak énekei csak a r. kath. irodalom énekei, zsoltárai lehettek. Toldy F. még az általa jól ismert, 1556–1563-ból való Batthyány-kódexet, sőt mi több, a két sárospataki graduált is (a Patay- és Csáti-kódexeket) r. kath. karkönyveknek tartotta. Toldy

tévedéseit, az ő nagy tekintélye alatt, egészen 1883-ig nem vette észre az irodalmi köztudat. Ekkor azonban kódex-kutatóink, Kálmán Farkas, Volf György, Szathmáry József, Horváth Cyrill, belső, tartalmi és külső bizonyságok alapján hitelesen megállapították, hogy úgy a Batthyány-himmárium, mint a sárospataki könyvtárban őrzött s a Batthyány-kódexszel azonos tartalmú szintén a XVI. század második feléből való két ívrét alakú, festett, magyaros motívumú nagy kezdőbetűkkel ékeskedő, hangjegyes, kéziratosszerű, minden ízükben protestáns, közelebbről *református* graduál.

A Gálszécsi énekeskönyvét két év múlva, 1538-ban Benczédi Székely Istvánnak, az első magyar reformátorok egyikének, a híres magyar Világkrónika írójának és zsoltafordítónak Istenes énekei követték. Ez is Perényi Péternek, a nagy hírű lutherista főúrnak volt ajánva. Bod Péter följegyzése szerint régi deák himnuszokból fordított énekek voltak ezek. Egyetlen reánk maradt példánya, sajnos, a gr. Bethlen Kata könyvtárában Nagyenyeden pusztult el 1849-ben. Azután jön tovább a reformáció szelleme szülte protestáns énekeskönyvek gazdag sorozata: Kálmáncsehi Sánta Mártoné, a helvét irányú reformáció egyik legkiválóbb magyar bajnokéé, akinek énekeise magyarra fordított reggeli énekek, zsoltafordításokból, himnuszokból és szertartási énekekből állott. Pédányai ennek sem maradtak ránk. A Hofgref-féle (1554) szintén kótás énekeskönyv volt, mely bibliai tárgyú vallásos költeményeket tartalmaz. Két csonka példány van. A Huszár Gálé két kiadást ért (1560, 1574). Ez is kótás. Isteni dicséretetek, zsoltaírók, különböző alkalmi énekek, imádságok vannak benne. Ez az énekeskönyv azért is igen nevezetes, mert a reformáció századának protestáns istentiszteleti rendtartását tartalmazza. Énekeinek száma 164. Ezek közül 47 zsoltaírdítás, 117 himnusz. Számos apróbb ének is van benne. Egyetlen teljes példány az eperjesi, töredéke pedig a sárospataki kollégiumban őriztetik. Igen híres és több kiadást ért Szegedi Gergelynek, a kálvinista reformátornak 1562-ben Debrecenben megjelent kóták nélküli énekeskönyve, mely az akkor ismert legszebb magyar prot. énekek gyűjteménye. Magának a szerkesztőnek 14 éneke van benne. Későbbi (hétnél több) kiadásai bővültek, jobbultak. Nagy, kótás énekeskönyv volt a Bejthe Istváné (1584?), melyből ma már csak egy kis töredék van meg. Irodalomtörténeti szempontból is igen nevezetes Bornemisza Péter Énekek három rendbe... c. 1582-ben megjelent énekeskönyve, mely a reformáció századában addig készült énekek közül 235-öt foglal magában. Az eredeti, önálló, prot. énekek viszik benne a főszerepet, de régi fordítások is vannak benne. Az új, eddig ismeretlen énekek száma 42. Ezeken kívül vannak benne feddő és bibliai históriás énekek is. Harmincnál is több kiadást ért a Gönczy György-féle debreceni énekeskönyv (1590), melyben szintén több, teljesen új szerzeményű ének van. Későbbi kiadásai bővültek, javultak. Húsz új, eddig nem ismert himnusz van a bártfai, 1593-iki énekeskönyvben is. A XVI. század második felében megjelent énekesek közül méltó még az említésre a Dávid Ferenc énekeskönyve, meg az Ujfalvi Imre-féle halotti énekeket tartalmazó, számos kiadásban közkézen forgott énekeskönyv.

A reformáció teremtette énekeskönyvek között 1607-től kezdve Szenczi Molnár Albert költői szépségekben gazdag magyar zsoltaírdírója veszi át a vezető szerepet, amely Hernbornban jelent meg. Ennek az énekeskönyvnek, melyet Szenczi nem a héber eredetiből, hanem Lobwasser Ambrus német köl-

tőnek franciából fordított német énekeskönyvéből fordított le magyarra, csupán a XVII. század folyamán 35-nél több kiadása volt. Azután is sok kiadást ért. Kítűnően sikerült fordításában 130 versformát használ, miáltal a magyar verselés történetében hatalmas fejlődési mozzanatot képvisel. Jelentősége és hatása messze felülmúlja az előző énekeskönyvek bármelyikét. Zsoltárfordításai a protestánsok mai énekeskönyvének is szerves alkotórészét teszik.

Az irodalomtörténet már megállapította, hogy a magyar protestáns egyházi énekügy legrégebb állapotát a Batthyány-kódex és társai, a Huszár Gál két kiadást ért graduálja és a Keserői Dajka János és Geleji Katona István által szerkesztett s I. Rákóczi György erdélyi fejedelem költségén 200 példányban 1636-ban Gyulafehérváron kiadott Öreg graduál tüntetik fel a leghitelesebben. Ezekből világosan kitűnik, hogy a prot. istentiszteleti szertartás módja a XVI. és XVII. században 149 egyházi jellegű énekeskönyv-kiadás, 31 világi, 43 kéziratot egyházi és 33 kéziratot világi – összesen 256 – énekeskönyv jelent meg, illetve volt forgalomban, amelyek között alig akadt 8-10 r. kath. jellegű, a *többi mind protestáns*, a legtöbb köztük *éppen református jellegű*. És érdekes jelenség, hogy míg a különböző prot. énekeskönyvek 1651-ig 67 különféle kiadásban forognak közkezen: addig az *első magyar r. kath.* istentiszteletre rendelt hivatalos énekeskönyv, a Cantus Catholici, csak 1651-ben jelenik meg.

E kérdés tárgyalásánál meg kell röviden emlékeznünk arról, hogy Bogisich Mihály budai r. kath. püspök, a Magyar Tudományos Akadémiában 1881-ben tartott székfoglalójában, melynek címe: Magyar egyházi népénekek a XVIII. században, azt állítja, hogy a reformáció korában a magyar protestánsok az ősi magyar énekeket, tehát a himnuszokat és zsoltárokat a róm. kath. egyháztól vették át. Dévai Bíró Mátyásnak, úgymond, mint egykori buzgó szerzetesnek fülében édesen csengtek az ősi *magyar* énekek, melyek a kath. templomokban visszhangoztak. Szerinte a magyar protestánsok minél közelebb állottak a katolicizmushoz, annál több s szebb *magyar nemzeti éneket* énekeltek templomaikban. Minél jobban távoztak el a hittételekben a katolicizmustól, annál inkább fogyott a nemzeti énekek száma. Jóllehet az elfogult Bogisich tévedéseit – ti. hogy a magyar nemzeti nyelvű énekeinket a r. katolikusoktól készen vettük át – szaktudósaink már helyreigazították, ennek dacára a r. kath. írók körében még mindig akadnak Bogisichnek követői napjainkban is. Szükségesnek tartom azért itt is hangsúlyozni, hogy Dévai Bíró Mátyás a XVI. század elején ősi magyar énekeket nem hallott, nem hallhatott zengeni a r. kath. templomokban azon egyszerű oknál fogva, mert a r. kath. templomokban a nemzeti nyelvű éneklés akkor még nem volt megengedve. Nem hozhattunk magunkkal onnan nemzeti nyelvű énekeket, ahol ilyenek egyáltalán nem voltak. Az valóság, hogy a protestánsok kezdetben fölhasználták a korábbi, a reformáció előtti r. kath. egyházi költészet termékeit – mint közös forrást –, de nem szolgálilag másolva s fordítva a latin nyelvű himnuszokat, hanem rendszeren a protestáns hitelvekhez alkalmazva, értelmüket, gondolatmenetüket változtatva, átdolgozva, amint ezt Horváth Cyrill meggyőzően kimutatta. Éppen megfordítva áll a dolog, mint ahogyan Bogisich mondja, ti. a r. katolikus énekeskönyv-szerkesztők vettek át igen sok szép, zengzetes éneket a protestánsoktól énekeskönyveikbe.

Hogy a reformáció-korabeli magyar nemzeti nyelvű protestáns énekek a maguk édes, behízelt, egyszerű, de bájos magyar ritmusú dallamukkal mily

nagy hódítást tettek nemcsak a r. kath. köznép, hanem még a hivatalos r. kath. egyének körében is, arra nézve legyen elég bizonyosságul fölhozni, hogy r. kath. templomokban éppoly buzgósággal énekelték a Sztáray Mihály, Szegedy Gergely, Batizi András, Skaricza Máté, Huszár Gál és más jeles magyar reformátorok énekeit, mint a Mária tiszteletére vagy az oltári szentség imáadására írott vérbeli r. kath. énekeket.

Már a legelső hivatalos r. kath. énekeskönyvben, a fentebb említett, 1651-iki Cantus Catholiciban is van néhány protestáns eredetű ének, mint pl.: Adjunk hálát mindnyájan (Dávid F.), Jövel Szentlélek Úristen Lelkünknek (Batizi), Mint a szép híves patakra (Szenczi), Szent Dávid próféta (Sztárayé), Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban (Gönczy Gy. Énekeséből), Könyörögjünk az Istennek szent lelkének (Huszár Gálé), feltámadt a mi éltünk, Az Úr Isten nekem édes táplálóm (Bártfai énekes, 1593) stb. Ezek a prot. énekek ennek a r. kath. énekeskönyvnek a következő kiadásaiban (1738, 1792) nemcsak megmaradtak, hanem meg is szaporodtak. Azonban ezeknél sokkal több prot. ének van Kájoni János Ferenc-rendi szerzetesnek 1676-ban megjelent énekeskönyvében. Ebben 150-nél is több olyan ének van, amely protestáns szerzőé. Éspedig köztük 14 a Sztáray Mihályé, 5 a Szegedy Gergelyé, 5 a Batizi Andrásé, 4 a Skaricza Mátéé, aki az első irodalmunkban, aki élő nyelvből fordította Luther énekét, 2 a Huszár Gálé, 2-2 a Tuba Mihályé és Siderius Jánosé, Németi Ferencé és Berekiusé; 1-1 énekkel szerepelnek: Szegedi Lőrinc, Szerémi Illés, Deési András, Hartyáni Imre, István deák, Miklós deák, Mágócsi Gáspár, Végkecskeméti Mihály, Nagybánkai Mátyás, Zeleméri László, Valentinus, Pathai István, Szentgrahian István, Catharina, Szenczi Molnár Albert, Szegedi Kiss István.

Kájoni a maga énekesébe a Gönczy György énekeskönyvének 1654-iki löcsei kiadásából 144 éneket, ugyanezen énekes 1654-iki váradi kiadásból 4 éneket vett át. Ezekon kívül a ma már ismeretlen forrásokból átvett énekek között mintegy 10 szintén protestáns szerzőtől való. Kájoni Jánost († 1687) azért a merész cselekedetért, hogy énekesébe annyi sok protestáns szerző énekét átvette, eretnokséggel vádolták meg, s Balás Ágoston, részint, hogy igazolja Kájonit, részint pedig, hogy azokat a részeket kijavítsa, amelyek miatt az eretnokség vádjával illették, 1719-ben újból kiadta Kájoni énekeskönyvét.

A Cantus Catholicin és Kájoni énekeskönyvén kívül van még egy harmadik r. kath. énekeskönyv is, melyben 12 protestáns eredetű ének olvasható. Ez az Illyés István esztergomi kanonok, szenttamási prépost 1693-ban Nagyszombatban megjelent énekeskönyve. Ebbe Sztáraytól bevett 6 éneket, Szegedi Gergelytől 5-öt. Ezekon kívül bevette Luther nagy hírű énekét, az *Erős várunk nekünk az Istent* is, melyet Skaricza Máté fordított magyarra. Ez az egyetlen magyar r. kath. énekeskönyv, amelyben Luthernek ez az éneke szerepel.

Íme, igen figyelemreméltó és egyúttal jellemző és tanulságos jelenség, hogy a XVI. században izmossá s hatalmassá fejlődött magyar prot. énekirodalom, míg egyfelől példát ad a magyar nyelvű éneklésnek a r. kath. istentiszteleti szertartásokba való bevitelére, addig másfelől olyan gazdag és értékes énekkészletet tár a r. kath. egyház, közelebből annak énekeskönyv-szerkesztői elé, hogy azok a XVII. század második felében édes-örömet válogatják ki és sorozzák be énekgyűjteményeikbe a prot. magyar énekköltészet remekeit. Ezzel

a reformáció jelentékeny, maradandó hatást gyakorolt a r. kath. egyház énekköltészetére s énekeskönyv-irodalmára is.

A magyar bibliával és a magyar énekeskönyvvel azért kellett bővebben foglalkoznunk, mert a népre, annak gondolkodására, jellemére, egész lelki világára az összes magyar irodalmi termékek között ezek a nemzetnevelő és igen sok kiadásban közkézen forgott könyvek gyakorolták a legnagyobb, leg-hatalmasabb befolyást.

A reformáció hatása igen szembetűnő a XVI. és XVII. századi magyar *költők és írók* szellemi termékein. Ez egészen természetes jelenség, mert hiszen az e korbeli költők és írók a reformátorokkal egy és ugyanazon személyek, akik míg egyfelől élőszóval prédikálnak, piacokon, vásárokon vitatkoznak a reformáció diadalomra hivatott eszméi mellett: addig másfelől írott tanító és feddő, lírai, epikai, szépprózai és drámai, sőt tudományos jellegű művekkel is diadalra segíteni igyekeznek a nagy és szent ügyet, melynek zászlójára fölesküdték. Költői, tudományos és egyéb írásaikkal, műveikkel a reformáció eszméinek szolgálatában állanak s ez irányú működésükkel egyszersmind művelői, fejlesztői a nemzeti nyelvnek, s ápolói és nevelői a nemzeti, a hazafias érületnek is. Mint tükörben, úgy lehet látni műveikben a szerzők lelkét mozgató és uraló eszmék hatását s lehet érezni a bennük lobogó lelkesedést az új eszmék győzedelméért. Az újjászületés, az új eszméktől való megtermékenyülés állapotába jutott magyar nemzeti irodalom hűségese, odaadó segítőtársa az új lendülettel megindult, hatalmas szellemi áramlatnak. A reformáció lelkes apostolai, a lelkészek és iskolamesterek, írók és könyvnyomtatók, iratterjesztők és könyvárusok is egyszersmind.

Dévai Bíró Mátyás a reformáció egyik legjellegzetesebb vezéreszméjének, a hit által való megigazulásnak, egy 57 soros költeményt szentel, melyben kifejti, hogy

*Az hit nélkül senki sem idvözülhet
Mind a virág nap nélkül nem zöldülhet.*

Valkai Kelemen is egyenesen azért írja az Isten előtt való igazulásról szóló énekét,

*Hogy embörök ne bízzanak az ő érdemökben
Csak bízzanak erős hittel Krisztus érdemében.*

Ugyanezt hangsúlyozzák Farkas András és mások is. Sztáray Mihály, aki a költészetnek mind a három ágában, a líraiban, az epikaiban és drámaiban meglepő eredménnyel dolgozott, Az igaz papság tüköre c. drámájában ezt mondatja Tamással a pápának:

Az Úr Istennek ígéjét ellopjátok és diákul mondjátok, avagy hamisan predikáljátok. Az oltári szentségnek is felét ellopjátok és a szegény községnek csak felét adjátok. Az Úr Istennek szent testét és szent vérét pénzért áruljátok, mikor pénzért nagy sok misét mondotok.

Szkárosi Horváth András és Pál érsek levelére való feleletben így tesz szemrehányást:

*Lám azt írod, hogy nagy szentség az igaz házasság,
Miért nem jó hát az papnak szentséges házasság?
Ha nem érted az mit írtál lássad, hogy csak vakság...
Az misének az neve sincs sehol szentírásban,
De az papák foldozgatták csak gondolatjokban.*

Csupáncsak a XVI. században több mint 30 költő szedi versekbe a megkapó bibliai, főképp ótestamentomi elbeszéléseket s szövi át itt-ott hazafias és az új eszmékért való lelkesedés hangulatával. A bibliai epikának így a gyönyörködés mellett az ismeretterjesztéssel jelentős része volt a biblia tanításainak, elbeszéléseinek népszerűsítésében is.

A reformátorok – főleg Kálvin és követői – annyira ragaszkodtak a Szentíráshoz, mint egyedüli hitszabályozó tekintélyhez és zsinórmértékhez, hogy még énekeiket is onnan vették, hogy az istentiszteleten zengedezett, Istent dicsőítő himnuszok se a közönséges emberi elme termékei, hanem Isten lelkétől ihletett szövegek, énekek legyenek, ti. a zoltárok, az Ótestamentom legbájosabb darabjai, legszebb gyöngyei.

A zoltárfordítók, a prot. *egyházi líra* e részének lelkes művelői, a legnagyobb részben maguk a magyar reformátorok voltak. Batizi, Sztáray, Siklósi, Végkecskeméthy, Tordai, Szegedi, Kiss, Skaricza stb. mind verses formában ültetik át a válogatott zoltárokat, hogy dallamszerűen mondhatók, énekelhetőek legyenek. A XVI. században a legjelesebb zoltárfordító volt Bogáti Fazekas Miklós, unitárius lelkész, aki mind a 150 zoltárt szépen folyó versekbe szedte. Az istenes munkákban részt vettek a világi költők is, mint pl.: Balassa Bálint, a XVI. század legnagyobb lírikusa, aki eredeti költői tehetségével, alkotó erejével, egyszerre oly magasra emeli az ízlést és művészeti érzést egyaránt. Őt zoltár átdolgozásával gazdagította zoltárköltészetünket. Egy másik világi férfiú, Rimay János, szintén ihletett lélekből fakadt, a zoltárok hatását mutató, istenes költeményeket írt, amelyek vallásos erejüknel, építő, oktató céljuknál fogva bizvást versenyezhetnek az azon korbeli énekeskönyvek darabjaival. A világi költők vallásos költeményeiből az énekeskönyv-szerkesztők néhányat föl is vettek énekeskönyveikbe.

Hogy milyen bámulatosan termékenyítő hatással volt a reformáció a XVI. századi költői irodalomra, arra nézve legyen elég csak annyit mondanunk, hogy a Magyar Tud. Akadémia egyik kitűnő vállalatában, a Régi Magyar Költők Tárában a XVI. századbeli magyar költők műveit hat kötet foglalja magában (a vállalat 2–7. kötetei), s e hat kötetben 87 költő művei vannak összegyűjtve s aközt alig van 10 r. kath.; a többi mind protestáns, főleg református. Az első kötetben, mely 21 poéta műveit tartalmazza, csak kettő r. kath., 19 a reformáció lelkes bajnoka.

A reformáció hatása a széppróza terén is jelentős. E korban honosodott meg a reformáció lelkes bajnokainak: Pestinek és Heltainak fáradozása, buzgólkodása folytán az oktató célú állatmese. Ezek, meg a szépprózai elbeszélések (Poncianus stb.) adtak aztán lendületet a magyar szépirodalom izmosodásának, fejlődésének.

Erősebb *nyugat-európai hatások* a reformációig, kivált a költészetben, nem voltak érezhetőek irodalmunkban. A magyar és a külföldi irodalom között

a gyakoribb és jelentékenyebb összeköttetést a reformáció teremti meg azáltal, hogy a prot. ifjak seregestől keresik fel a külföldi egyetemeket s értékes irodalmi és tudományos képzettséggel térnek vissza. Egyedül Wittenbergben a reformáció századában 1000-nél több magyar ifjú tanult. Külföldön szerzett ismereteiket, tapasztalataikat aztán idehaza értékesíteni igyekeznek. Így történt, hogy ők honosították meg itthon a külföldön látott *iskoladramákat* is. Brassóban már Hontér János, Bártfán Stöckel Lénárd (1539) megköveteli, hogy a felügyeletük alatt levő iskolákban a diákok évente két komédiát adjanak elő. Ezek még latin nyelvűek voltak. Luther és Melanchton melegen pártfogolták az iskolai színjátékot. A magyar reformációnak legelső drámái: Sztáray Mihály két komédiája (*A papok házassága*, 1550; *Az igaz papság tüköre*, 1559) nem egyéb, mint a német protestáns vitadramák nyomában s hatása alatt keletkezett két magyar vitadráma. Ezeket követték aztán a többiek (Nagyvárad *comedia*, Debreceni *disputa* stb.). A Balasa Menyhárt árúltatásáról szóló *comedia*-nak (1569), a XVII. század e nemből legkiválóbb emlékének (szerzője Karádi Pál), a Theophániának (1575) szerzői is protestáns írók. Sőt Balassa Bálintnak is van egy töredékesen ránk maradt színműve. A XVII. században a kolozsvári, a gyulafejevári, a sárospataki, debreceni, eperjesi, enyedi, nagyvárad, soproni, pozsonyi iskolákban szépen virágzott az iskoladráma. Az e korbéli darabok közül a két legértékesebb magyar nyelvű darab, az *Actio curiosa*, *Comoedia Erdély siralmas állapotjáról*, szintén prot., közelebről kálvinista szerzők műve. Az a férfiú is, aki az iskolából kivitte az életbe a drámát, megalapozván az első magyar színtársulatot: Felvinczy György, szintén kálvinista volt.

A reformáció áldásos, termékenyítő hatása következtében megerősödött a nemzet szellemileg, megerősödött a nyelvében, nemzeti érzésében és irodalmában. A XVI. század utolsó 70 esztendejében, tehát a reformáció korában 275 vallási vonatkozású könyv jelent meg s ebből a számból 244 származik protestáns írótól és csak 31 katolikustól, mint Fraknoi kimutatta. Ugyanez az arány a többi szakbeli műveknél is. Az 1711-ig megjelent magyar nyelvű nyomtatványok száma az 1912-iki könyvészeti adataink szerint 2241; a nem magyar nyelvű hazai nyomtatványoké pedig 2733. A magyar nyelvű könyvek legnagyobb része protestáns, főleg református szerzőktől való, éppen megfordított az arány a nem magyar nyelvűeknél.

Kétségtelenül a reformáció, a protestantizmus érdeme, hogy a r. katolicizmus hívei a reformáció teremtette gazdag prot. irodalom kényszerítő hatása alatt írták magyar nyelven műveiket s így a protestantizmus hatása következtében teremt a katolicizmus is magyar könyvirodalmat. E kényszerítő hatás nélkül nem írná magyarul műveit Telegdi, akinek irodalmi működése tulajdonképpen Bornemisza Péterre vihető vissza, úgy, hogy Telegdit Bornemisza nélkül helyesen megérteni és helyesen méltatni szinte lehetetlen. Könyvet könyv ellen írnak és adnak ki. Bornemisza végigmagyarazza az evangéliomokat, az ő hatása alatt ugyanezt cselekszi Telegdi is. Káldy – a r. kath. egyház elvei ellenére – sem fordítja vala le a bibliát, Pázmány és társai sem írják magyarul vitairataikat és egyéb vallási vonatkozású műveiket.

Hazai nyomtatványaink száma még jó ideig növekedni fog, mert ezután is fognak még olyan régi XVI–XVII–XVIII. századi magyar és más nyelvű nyomtatványokat fölfedezni, melyek most még rejtekhelyükön lappanganak. Csupán a

sárospataki Rákóczi-könyvtár katalógusa egymaga 9 olyan, részben magyar, részben latin nyelvű magyar szerzőtől való nyomtatványnak a címét őrizte meg, amelyekből ma már, sajnos, egy példány sem ismeretes.

Hogy *mi mindent adott nekünk* a magyar nemzeti irodalmat hatalmas erővel föllendítő reformáció, amink addig egyáltalán nem volt, annak feltüntetésére legyen elég a következő, idevágó néhány adatot megemlítenünk:

1. *A legelső teljes magyar bibliafordítás: a Huszita-biblia*, a kódexek korában (Pécsi Tamástól és Ujlaki Bálinttól) az előreformáció alkotása.
2. *A legelső nyomtatott magyar szöveg* Sylveszter János reformátor buzgólkodásából. Krakkó, 1527. (Hegendorf: Rudimenta. Heyden Sebald: Puerilium coll.) Meg kell itt jegyeznünk, hogy az az állítólagos magyar ének és imádság, amely Szent István király jobbjáról szól s amely Bartalis Antal jegyei plébános szerint 1484-ben Nürnbergben nyomtatott volna: soha nem létezett, mert az a 4 soros ének nem egyéb, mint egy 1771-ben Faludi Ferenc vagy Szerdahelyi József által írt ének első négy sorának mesterséges, rosszul sikerült régiesítése, átírása. A Régi Magyar Költők Tára I. kötetének 2-ik kiadása (11–15. 1.) már ezt a mi álláspontunkat (Magy. Könyvszemle, 1912:316) juttatja érvényre.
3. *A legelső tisztán magyar nyelvű nyomtatvány* (Komjáthy: Az zent Pál levelei. Krakkó, 1533), amely egyben a legelső, nyomtatásban megjelent magyar bibliafordítás.
4. *A legelső magyar szótár* (a Murmelius-féle, 1533), valószínűleg Komjáthytól, Krakkóban.
5. *A legelső nyomtatott magyar vitairat* (Ozorai Imréé, 1535-ből).
6. *A legelső magyar kótás énekeskönyv* (Gálszécsié, 1536, Krakkó).
7. *A legelső oktató célú állatmeséket tartalmazó könyv* (Pestié, 1536).
8. *A legelső nyomtatott magyar kalendárium*. Krakkó, 1538. (Székely Istváné. Ebben jelent meg először nyomtatásban a magyar csizió, amely mintája lett a hazánkban később megjelent e nemű termékeknek.)
9. *A legelső, hangjegyekkel is ellátott, magyar históriás ének* (Farkas A.: Az zsidó és magyar nemzetről. 1538). Ez a históriás ének azért is nevezetes, mert, Szilády Á. megállapítása szerint, a legelső a magyar reformáció korabeli ama versezetek között, amelyek a vallásos tartalommal együtt a politizáló hazafiságot is költői tényezőként használják fel.
10. *A legelső magyar nyelvtan* (Sylveszteré, 1539) az újszigeti nyomda első terméke.
11. *A Magyarországon megjelent első tisztán magyar nyelvű könyv* (Sylveszter: Újtestamentom, 1541).
12. *A legelső magyar nyelvű kitűnő distichonok* (Sylvesztertől, 1541), amelyeket a XVIII. századig nem tudtak utolérni.
13. *A legelső élő nyelvből fordított magyar zsoltár* (Luther híres éneke: Erős várunk... Skaricza Mátétól).
14. *A legelső magyar vitázó drámai költemény* (Sylveszteré).
15. *A legelső magyar nyelvű agendáskönyv* (Heltaié, 1550-53 közt), pedig H. felnőtt korában tanul meg magyarul. (A protestantizmus csodálatos erejének hatása!).

-
16. *A legelső magyar világtörténet* (Székely Istvánné, 1559).
 17. *A legelső magyar történelem* (Heltaié, 1575).
 18. *A legelső magyar nyelven írt számtani kézikönyv* (Debr. 1575).
 19. A magyar nyelvet legelőször a világhírű *Calepinus-szótárába* (a tíz-nyelvűbe) egy magyar ref. tanár-pap, az egész művelt világot bejárt, s korának legtudósabb férfiai közé tartozott Laskai Csókás Péter (és nem, mint 1913-ig hitték, Szántó Arator István jezsuita) viszi be 1585-ben.

A reformáció termékenyítő, elmét-szívet lendületes munkára serkentő hatása nélkül mindezek a magyar nyelvű szellemi termékek vagy csak sokkal későbbben, vagy – ki tudja? – talán sohasem jelentek volna meg irodalmunkban, legfeljebb idegen, latin nyelven. Így járt együtt karöltve a reformációval a könyvek által terjesztett felvilágosodás és műveltség.

A reformáció hatása a sajtóra

A reformáció elveinek minél szélesebb körben való elterjesztésére s a nép közt való megszilárdítására használt szellemi fegyverek közt egyik leghatásosabb, legeredményesebb s így egyik leghatalmasabb fegyver volt a *sajtó*, éspedig a vándorló és egy helyen működő sajtó. Ezek hathatós segedelmével tud csak gondoskodni a protestantizmus a nemzet szellemi életének állandó, folytonos táplálásáról. Ahova a reformáció eszméit hirdető prédikátor és oskolamester élő szava el nem hallatszott, el nem hathatott, oda eljutatott az írott ige: a sajtó-termék, a nyomtatott betű, s az nyitotta fel a szemeket, az termékenyítette meg a lelkeket, hirdetvén mindenütt a lelkiismeret, a meggyőződés szabadságát s az egyén szabad érvényesülésének jogosságát.

Reformátoraink jól ismerték azt a tapasztalat által is szentesített igazságot, amit Köleséri Sámuel debreceni híres kálvinista pap is szívére kötött 1673-ban Debrecen város tanácsának, ti., hogy a *könyunyomtató betűk, noha némák, de mégis hangosabban kiálthatnak az Isten népének füleiben a leghangosabban kiáltó tanítóknál*. A reformáció eszméi a nyomdák eme néma s mégis hangosan beszélő betűi nélkül nem hódították volna meg oly gyorsan az elméket és a szíveket s viszont a nyomdák egész tábora létre nem jön a reformáció diadalra siető mozgalma nélkül. Így lettek hazánkban a reformáció és a sajtó ikertestvérek. A legelső magyar szöveg és nyomtatványok, amelyek egyszersmind a magyar reformáció legelső termékei, még Lengyelországban: Krakkóban jelentek meg. A reformáció korabeli legelső hazai nyomda, a brassói (1529) nem nyomtatott magyar könyveket. Az első magyar nyomda Újszigeten 1539-ben kezdett működni Nádasdy Tamás költségén, Abádi Benedek vezetése mellett, aki azelőtt a krakkói egyetem hallgatója volt.

A XVI. században Magyarországon működő 30 nyomda közül 29 protestáns és csupán csak egy római katolikus: a nagyszombati, amelyet Telegdi Miklós esztergomi nagyprépost állít fel 1577-ben, ellensajtójául a Bornemisza semptei sajtójának; így tehát a reformáció hatása alatt jön létre Magyarországon az első római katolikus magyar nyomda is. A 29 protestáns nyomda természetesen mind a reformáció eszméinek diadala érdekében dolgozott s gyors egymás-

utánban termelte a kisebb-nagyobb vallási és világi tartalmú könyveket. A kevésszámú római katolikus író külföldön, főleg Bécsben nyomtatta munkáit. Ritka eset volt, ha római katolikus író, pl. Szilvási János, protestáns nyomdát vett igénybe. A nyomdákat foglalkoztató írók: főleg a protestáns papok és iskolamesterek. Ha sürgős a kiadvány: az író és könyvnyomtató egyszerre dolgozik. Helyesen mondja Ravasz László, hogy a protestáns papok majdnem száz éven át az egyetlen kultúrtényezőt képviselik: ők a tudomány, az irodalom, a művészet, a könyvnyomtatás, a kolportage, az eleven sajtó, a közoktatás.

Sokszor maguk a nyomdászok – többen külföldön tanult emberek – voltak az írók és elárúsítók is. Járták a vásárokat, sátorokban árulták könyveiket, amelyek java részét a nyomdával kapcsolatos könyvkötőműhelyben kötötték be. A nyomtatványok közül legkapósabbak voltak a feltűnést keltett legújabb hitvitázó iratok, naptárak, imádságos- és énekeskönyvek, meg a szentírásfordítások. Mindezek az új szellemi termékek a könyvnyomtatás útján jutnak a föld népének kezébe. Sajtó útján való sokszorosítás nélkül, pusztán kézi másolás által, kódexek alakjában, az előállítható példányok korlátolt száma miatt a magyar biblia és magyar énekeskönyv sem válhatott volna igazi népkönyvvé. Valódi népkönyvvé mindkettőt a sajtó tette.

Az 1711-ig megjelent 1789 magyar nyomtatvány közül Kolozsváron megjelent 327, Debrecenben 262, Lőcsén 238, Nagyszombatban 144, Bártfán 74, Kassán 72, Váradon 65, Sárospatakon (1650–1671-ig) 60, Pozsonyban 46 stb. A latin nyomtatványok száma 1711-ig 2452. A jelzett időig megjelent magyar nyomtatványok száma, Szabó Károly híres könyvészeti művének megjelenése (1879) óta már 451-gyel, a nem magyar nyelvűeké pedig 281-gyel szaporodott. Érdekes és tanulságos statisztikai adat, hogy 1527-től 1608-ig, tehát 81 év alatt 500-nál több eddig ismert magyar mű került ki a magyar sajtók alól s hogy e művek kilenczeted része protestáns szerzőtől való. Hasonlóképp figyelemre méltó adat az is, hogy az első nyomtatott szöveg megjelenésétől (1527) csupán csak 1541-ig haladva, tehát 14 év alatt több magyar irodalmi termék jelent meg, mint amennyi az előző 526 év alatt ránk maradt. Minden megjelent magyar könyv egy-egy kódarab a magyar nemzeti közművelődés hatalmas palotájának kiépítéséhez.

A reformáció a sajtó megteremtésével megteremtette annak szabadságát is, úgyhogy a *szabad sajtó és a protestantizmus valósággal ikertestvérek*. A reformáció nagy alapgondolatai, vezéreszméi: a lelkiismereti szabadság, a tudományos kutatás szabadsága, a gondolatoknak szabad, önálló, de felelősségteljes hirdetése már magában foglalja a sajtó szabadságát is. Ezzel a nagy kincssel a reformáció ajándékozta meg az emberiséget, így hazánkat is.

A reformáció hatása az iskolákra és az iskolai nevelésre

A reformáció, hasonlóképp a saját nagy céljainak elérésére, teremtette meg a *népiskolákat és a felsőbb iskolákat*. Az elemi oktatás általánosítása s így a népoktatás körének kiszélesítése, a valódi népiskola megteremtése a reformáció legnagyobb jelentőségű reformja a magyar nemzeti művelődés történetében. Luther amaz álláspontja, hogy az iskolakötelezettség jogosult követelmény a gyermekekkel szemben, hazánkban is követőkre talál, ahol tanait befogadják. Melancthon iskolatípusának hazánkban sok követője van. 1540 körül a reformátusok lelkészei és tanítói csaknem kivétel nélkül a Melancthon iskolájából kerültek ki.

A külföldi egyetemeken tanult ifjak magukkal hozzák a legjobb iskolai tankönyveket s így gondoskodnak arról, hogy az új szellem teremtette népiskolák és a felsőbb tanintézetek növendékei a legjobbaknak bizonyult tankönyvekből szívják magukba a tudományok édes tejét.

A magyar reformátorok célul tűzvén ki azt, hogy a néphez a nép nyelvén szóljanak s hogy a nép a Szentírást és az énekeskönyvet a saját nyelvén olvassa, valamint azt is, hogy a gyülekezet minden tagját képessé tegyék az istentiszteletben való tevőleges részvétellel: múlhatatlanul gondoskodniok kellett arról, hogy iskolákat állítsanak fel, amelyekben a gyermekekkel, az egyház leendő tagjaival az íráson, olvasáson és számoláson kívül megismertessék hitelveiket, vallásos nézeteiket, hogy így a tanítás és nevelés által biztosítsák a protestantizmus számára a jövőt. „A népiskola – ellentétben a magasabb latin iskolával – *nemzeti* iskola volt, mert a néplélekhez csak a nemzeti nyelv útján lehet hozzáférni.”

Az iskolák, az Isten ígéjének eme drágalátos veteményes, plántás kertjei lesznek azok a nagy jelentőségű intézmények, amelyeknek felállításával megindul a magyar nemzeti nyelv fejlesztése, ápolása és művelése is. És a magyar reformátorok jól terveztek. Valóban ebben rejlett a protestantizmus gyors terjedésére és megerősödésére nézve a helyzet igazi titka. Különös gondot fordítanak elsősorban is arra, hogy az iskolákban a gyermekek megtanuljanak jól olvasni és írni. És valóban, a bibliának, az énekeskönyvnek népkönyvekké, házi- és kézikönyvekké való tételéhez, válásához elengedhetetlenül szükséges volt, hogy a népet írni és olvasni megtanítsák. Vállvetett erővel munkáltak közre ebben maguk a reformátorok és az iskolamesterek. Jellemző, hogy reformátoraink, Gálszécsi István és Benczédi Székely István ábécét írnak vallásos tartalmú iskolai kézikönyvecskéik elé (Gálszécsi: A keresztyéni tudományról való rövid könyvecské, 1538; Székely: Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság, 1538), hogy a gyermekeket ezek segítségével vezessék be a magyar írás és olvasás elemeibe. Székely 1538 előtt még az első magyar örökös naptárt is azért írja, hogy a *magyarul* olvasó gyermekeknek valamit használjon. Dévai Bíró Mátyás a gyermekek tanítására külön kiadott *nyelvtani* kis kézikönyvét, az Orthographia Ungaricát is kifejezetten azért írja 1538-ban, hogy hívei a Szentírást jobban megérthessék. Szerinte mindenkinek meg kell tanulni írni, olvasni, hogy tudja olvasni a bibliát, mert Idvezítőnk mindenütt a bibliára utalja a tévelygőket.

A nemzeti nyelvek grammatikáit a reformáció áldásos mozgalma teremtette meg. Így volt ez nálunk is. Sylveszter János, mielőtt magyar Újtestamentomát

kiadná, megírja 1536-ban s kiadja 1539-ben Újszigeten az első magyar nyelv-tant és pedig, mint az előszóban mondja, azért, hogy e nyelvtan nemsokára megjelenendő bibliafordításához előcsarnok legyen, vagyis előkészítőül szolgáljon. Ugyanő alkalmazta 1527-ben a Heyden Sebald-féle Gyermekei beszélgetések című iskolai gyakorlókönyvet és a Hegendorf-féle Rudimentát a magyar viszonyokhoz. Bornemisza Péter 1577-ben megjelent Négy könyvecskéje is, az első részben, a kis gyermekeket a magyar írás olvasásának módjára tanítja, kezdve az öreg és a kisebb betűkön a tanítást. A vallástani tárgyakon kívül a többieknek is már a XVI. század második felében voltak tankönyveik. Így tehát a magyar reformátorok, a reformáció eszméinek terjesztése mellett az iskola-ügynek is hathatós emelői, fejlesztői voltak. A protestantizmus e téren is az ifjú duzzadó, acélos életerejével igyekszik érvényesíteni a jóknak, hasznosaknak megismert elveket és tapasztalatokat. A külföldről értékes, tudományos ismeretekkel meggazdagodva hazajött ifjak tanügyi, nevelési dolgokban is kiváló szolgálatakat tettek.

Érdekes jelenség, hogy Károlyi Gáspár gönci paróchiáján, bibliafordításának idején, közte és munkatársai közt gyakorta folytak nyelvészeti vitatkozások, és Szenczi Molnár Albert is a Károlyi bibliájának megjobbításával egyidejűleg írta nyelvtanát s Misztótfalusi Kis Miklós is a biblia javítása közben tett nyelvészeti megfigyeléseket (Dézsi L.).

A reformáció az egyház nyelvét a nép nyelvét, a nemzeti nyelvet tevén: annak fejlesztésére, művelésére kiváló gondot fordított. A magyar reformátorok által nagy lendülettel megindított odaadó munka bámulatos eredményt ért el. A városon és falun, ahol csak reformált egyházközség alakul, a reformátori program értelmében, a csillagos tornyú templom mellé legott magyar iskola is épül, csak a legszegényebb gyülekezetekben hiányzik az iskola. Gondoskodnak arról, hogy az iskolákban tanítómesterek alkalmaztassanak. Előbb maguk a lelkészek tanítottak, később a leendő lelkészek. A lelkészek a felnőtteket a templomban, a tanítómesterek pedig a gyermekeket az iskolában oktatták. A reformáció a sok iskola föllállításával s a népoktatás terjesztésével általános-sá, demokratikussá tette a kultúrát, amelyet a „magyar iskolák” által egyúttal nemzetivé is lett. A nemzeti kultúra bizonyosan köszönhet annyit a reformáció eszméit oltalmazó, pártfogoló és terjesztő lelkes férfiak iskolapolitikájának, mint a protestáns érdek. A protestáns iskolák voltak e korban a nemzet benső, kulturális fejlesztésének, előhaladásának biztosítékai.

A reformáció századának irodalma nyitotta, teremtette meg a mai modern *nyelvtudomány* számára a gazdagon buzogó forrásokat, amelyek magukban foglalják a nyelvtudomány alapjait. A reformáció fejlesztette ki s növelte meg az addig csak lappangott „nyelvészeti csírákat”, ettől kezdve lehet szó „a nemzeti nyelv” tudományos kutatásáról és műveléséről. A reformáció szellemének hatása folytán természetszerűleg állottak elő a nemzeti nyelvek nyelvtanai. Így jöttek létre a magyar nyelvtanok is, melyeket a közszükséglet teremtett meg. Ha a protestáns embernek joga van olvasni a Szentírást, akkor ezzel a joggal élni is akar. Meg kell tehát tanulnia magyarul írni és olvasni. Ehhez pedig ábécé és nyelvtan kell.

A megszorított iskolák hatása s a megindult könyvirodalom és olvasási kedv és meleg érdeklődés folytán lendületes emelkedésben volt népünk érte-

mi színvonalra. Míg a középkorban a legkiválóbb magyar férfiak közül többen nem tudnak sem írni, sem olvasni, mint pl. Hunyadi János, a legünnepeltebb hadvezér († 1456), vagy pl. Kinizsy Pál, az országbíró († 1494): addig a reformáció hívei az egymás után fölállított iskolákkal, az iskolakötelezettség kiterjesztésével, azt akarják elérni, hogy még a legszegényebb ember fia is megtanuljon írni és olvasni. A protestáns iskolák eleinte Luther és Melancthon, majd a reformátorok tanítványainak: Trotzendorfnek és Sturmnek iskolai és tanulmányi rendszerét követték és alkalmazták. Szaktudósok megállapítása szerint édes magyar hazánkban a közművelődésért és közoktatásért sohasem tettek annyit, mint a reformáció hadas, nehéz viszonyok között lefolyt századában. A sajtó és az iskola nagy hatással, befolyással működnek s e korban válnak általánossá, mindenki által igénybe vetté.

A XVII. század végéig a prot. *közép- és felsőbb iskolákat* rendszerint nem az egyházi testületek vagy hatóságok állították s tartották fenn és kormányozták, hanem vagy az illető alapító fejedelmek, főurak és nemesek, vagy pedig a városok és községek (Molnár A.). A nagyobb kollégiumok, a sárospataki, debreceni, gyulafehérvári, kolozsvári, nagyváradi, főiskolául tekintettek, amelyekhez több alsóbb fokú iskola tartozott mint partikula, amelyeknek aztán a főiskolák mint anyaiskolák küldte időre tanítókat és tanterveket. Ezekben a partikulákban nemcsak az írást, olvasást, számolást tanították, hanem a latin nyelvet is, hogy azok a növendékek, akik tovább akarták folytatni tanulmányaikat, a kollégiumokba mehessenek. A protestantizmus, eszméinek diadalra juttatása érdekében, nagy gondot fordít iskolái útján arra, hogy minél több tudós férfiút neveljen és képezzen, akik aztán úgy élőszóval, mint írott munkáikkal hirdessék a diadalomra hivatott, újjászülő elveket és ígéretet s megcáfolják a világságnak, a tudományos és lelkiismereti szabadságnak, a szabad vizsgálódásnak ellenzőit.

Egyik-másik tanintézetben külföldről hozott hírneves tanárok működnek. Alsted, Piscator, Basirius, Opitz, korának első német költője, s Bisterfeld, mind a gyulafehérvári kollégiumban tanítottak. Comenius pedig, a világhírű tudós és korának első pedagógusa Sárospatakon, a sárospataki kollégiumi ifjúság számára írja nagy hírű tankönyveit (Orbis pictus és Schola ludus), melyek innen, Sárospatakról indulnak világhódító útjokra. Egyik sárospataki beszédében a magyar nyelv művelését, a magyar iskolák fejlesztését, magyar tankönyvek írását, egyszerűen a nemzeti nyelv gondosabb ápolását hathatósan szívére köti a kollégium vezetőinek és tanulóinak. A sárospataki, debreceni és gyulafehérvári ref. iskolák mintaiskolák voltak.

Fraknoi Vilmos kimutatta, hogy a XVI. században Magyarországon összesen 168 iskola volt, amelyeknek legnagyobb része a reformáció mozgalmaiban, a mohácsi vész után 1530-tól következő 50 év alatt keletkezett. És e tanintézet közül 134 a protestánsoké s így csupán csak 34 volt róm. katolikus. Még inkább szaporodtak az iskolák a vallás szabad gyakorlatát biztosító 1606-iki bécsi béke után. Erdélyben a XVII. században mintegy 20 protestáns középiskola működött, szintén szép eredménnyel. A külföldi egyetemekre kiment magyar diákok alapos képzettségét, a tudományos pályákra való rátermettségét, tanulmányosságát, szorgalmát az ottani tanárok készséggel elismerték. A reformáció százados évfordulója alkalmával, 1617-ben, Heidelbergben az emlékünnepi vi-

talkozásán két szereplő közül az egyik magyar volt. Komáromi Csipkés György, aki a sárospataki kollégiumban végezte a theol. tanfolyamot, utrechti diák korában héber nyelven tartott szónoklatot, mellyel ámulatba ejtette tanárait és diáktársait. Volt köztük nem egy olyan, aki külföldön egyetemi tanárrá lett (pl. Sylveszter, Gyöngyösi Pál stb.).

A XVII. század második felében, az ellenreformáció s az üldöztetések korában nagyon megapad a prot. iskolák száma. 1670-ben már csak 17 ref. és 11 ág. ev. iskola működik. Csak a XVIII. században kelnek ismét új életre a prot. tanintézetek. A nagy hírű sárospataki ref. főiskolában a növendékek száma 1765-ben már 1270, huszonöt év múlva, 1790-ben pedig 1626.

A külföldi leghíresebb tanintézetek mintájára berendezett magyar protestáns iskolák voltak a magyar nemzeti függetlenség és alkotmányosság melegágyai, ápolói, fejlesztői, nevelőintézetei.

Hitelesen meg van már állapítva, hogy a sárospataki református főiskola XVI. századi törvényei a wittenbergi egyetem törvényeiből vannak átvéve. Az 1621-iki törvényekhez pedig a wittenbergin és régi sárospataki törvényeken kívül különösen felhasználták még az Alsó-Palatinatus iskolai törvényeit is. A sárospataki iskola több XVI. századbeli első tanára ugyanis a wittenbergi egyetemen tanult s az ott megismert és kiválóan jónak tartott tanrendszert és tanítási módszert alkalmazta Sárospatakon. A wittenbergi főiskola a magyar protestantizmus fejlődésére és kulturái emelkedésére hatalmas befolyást gyakorolt. 1592-ben meg már, amikor Heidelbergbe jártak a református diákok, a Palatinatusban divatozott tanrendszert és tanítási módszert vezették be a kollégiumban. Ennek hatása aztán még a XVIII. század végén is világosan felismerhető volt Sárospatakon. A debreceni református kollégium törvényei pedig a wittenbergi és sárospataki törvények felhasználásával készültek. Ugyancsak a wittenbergi törvényekből valók a marosvásárhelyi, szászvárosi, székelyudvarhelyi iskolák törvényei is.

A reformáció szellemében működő tanintézeteink tankönyveikül is a külföldi leghíresebb reformátoraink tankönyveit használták (Melancthonéit stb.).

Luthernek azt az álláspontját, hogy az akadémia elvégzése után addig papá sem kellene lennie senkinek, míg előbb néhány évig tanító nem volt, hogy így a lelkészi hivatalra, melyhez az iskolákra való felügyelet is tartozik, kellően előkészülhessen: nálunk nemcsak megszívlelték a református kollégiumokban, hanem a gyakorlatban hűségesen követték is még a XIX. században is. A leendő papok, az akadémia elvégzése után, hároméves rektóriára mentek ki, hogy e tekintetben is a reformátori elvek szellemében járjanak el. Ennek az a fontos haszna is megvolt, hogy az iskolákban kellő képzettségű egyének tanítván, a tanítás eredménye, sikere biztosítva volt. A magyar protestáns iskolák történetében nincs adat arra nézve, hogy az egyházi vagy harangozó iskolamester is lett volna. A pap vagy leendő pap volt iskolamester, vagy ha kellett, még harangozó is, de egyházfit vagy harangozót, az erdélyi és szepességi megyéket kivéve, tudtunkkal, sohasem alkalmaztak iskolamesterségre.

Amily mértékben virágzanak a protestáns iskolák: olyan mértékben hat és lüktet a nemzet fiainak lelkében a magyar nemzeti szellem. És amily mértékben virágzik a *magyar nemzeti* irodalom a protestantizmus fénykorában: éppen úgy hanyatlik az a protestantizmus alábukásával az ellenreformáció (és az

üldöztetések) korában és feléled helyette a *latin* nyelvű irodalom (Pokoly). Ezt Szabó Károly jeles könyvészeti munkájának első és második kötete hitelesen igazolja. Nem mondjuk mi azt, hogy a római katolikusok e korban egyáltalán nem írnak magyarul, mert hiszen tudott dolog, hogy Pázmány (Kalauz stb.) és Káldy (Biblia stb.) magyarul is írnak s 1651-ben megjelenik az első római katolikus magyar énekeskönyv, hanem csak azt mondjuk, hogy amit magyarul írnak (Biblia, prédikációk, vitairatok stb.), azt a *protestantizmus hatása alatt*, a viszonyok kényszerítő hatása következtében kénytelenek magyarul megírni, mert különben a nép meg sem hallgatja őket, tudomást sem vesz róluk. Már pedig fő törekvésük volt, hogy a népre hassanak. Belátják, mert be kellett látniok, hogy csak hasonló fegyverekkel küzdhetnek a siker reményével az élethálharcban. Hogy olvasóközönséget hódítsanak, még azt is megteszik, hogy a püspökök kerületeikben ingyen osztogatják szét a könyveket a papok és a nép között, hogy ne csak az új hit követőitől kiadott könyveket olvassák s legyen védekező fegyver a kezükben. Föl van jegyezve, hogy nyalábban és általvetőben hordozzák e korban a pápista könyveket s úgy osztogatják, ajándékol, ingyen a főembereknek Bihar vármegyében.

Valamint a reformáció hatása alatt áll elő a nagyszombati nyomda s jön létre a Káldy bibliája, úgy a reformáció, a protestáns főiskolák hatása alatt áll elő Pázmány primás nagyszombati és Kisdy egri püspök kassai egyeteme. Érdekes adat, hogy Báthory Zsófia, mikor férjének, II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek 1660-ban történt halála után a római katolikus vallásra vissza akart térni, a püspöktől, Szelepcsényi Györgytől magyar imádságoskönyvet kért. A püspök azonban (bár a Pázmányé már közkezen forgott) nem tudott hamarjában római katolikus magyar imádságoskönyvre szert tenni s latinnal volt kénytelen az özvegy fejedelemnének szolgálni (Acsády).

A latin nyelvű irodalom föléledése a XVII. században az ellenreformáció diadalának bizonyossága volt. Nem is a latinul gondolkozó, latinul beszélő és miséző, latinul író római katolikus egyház fejlesztette virágzóvá, tette zengzetessé s őrizte, mentette meg a magyar nyelvet s tette naggyá, tekintélyessé a magyar irodalmat, hanem a magyarul gondolkozó, magyarul prédikáló, magyarul vitatkozó, magyarul író, magyar Szentírást olvasó, magyarul imádkozó és éneklő *színmagyar kálvinizmus*. „Ahol elhallgattak a kálvinista zsoltárok: ott elnémult az édesen csengő magyar nyelv.” (Rákosi V.). Meg volt ennek igazságáról győződve a magyar nemzeti irodalom ujjaszületésének vezére: Bessenyei György is, aki „A természet világa” című művében azt írja, hogy: *Magyar nyelvünknek megmaradását, nagy erejét nagy részben a reformátusoknak köszönhetjük: azaz a vallásuknak.* (273. 1.)

Erdélyben 1556-ban a törvények nyelve, a bevezetés és szentesítő záradék kivételével, már magyar volt. S bár 1565-ben ismét visszatértek a törvény latin nyelven való szövegezésére: de ettől az időtől fogva aztán állandóan magyar volt a törvényhozás nyelve. Nemzetünk életében volt olyan korszak, amelyben a magyar nemzeti nyelv egyedül a protestáns templomokban és iskolákban használtatott és ápolgatott.

Megállapított tény, hogy „a modern kultúra és tudományosság a protestantizmus veteményes kertjében sarjadzott ki s onnan ültetett át a művelt emberiség köztudatába”. Onnan plántáltatott át a magyar közművelődés me-

zőire is. A protestantizmus kulturális befolyása, hódítása, hatása tehát nagy jelentőségű magyar hazánkban is. Kiváló irodalomtörténésünk, Pintér Jenő megállapítása szerint, ha valaki minden érdemet el akarna is vitatni a protestantizmustól: a magyar nemzeti nyelv és magyar nemzeti irodalom előterbe vezetésének elévülhetetlen dicsőségét nem tulajdoníthatná el a XVI. századi szellemi mozgalomnak, a reformációnak újjászülő, igazán teremtő erejétől. Teljes jogosultsággal lett szállóigévé az a helyes és a történeti igazságot hűen kifejező megállapítás, hogy a protestantizmus szószékkel, iskolával és nyomdával mily nagy hasznot tett s mily elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar művelődés történetében.

A reformáció magasztos elvei által teremtett egyházi reformban már természeténél fogva benne volt a tudomány és művelődés reformja is.

A reformáció teremtette *iskolai nevelés* nagyban különbözött a római katolikus szerzetesiskolák nevelésétől, valamint a protestáns iskolák által terjesztett közművelődés is a jezsuita iskolák által terjesztettől. A protestantizmus a hit által való megigazulás, a lelkiismereti szabadság nagy elvét érvényre emelve: szabad teret nyitott az *egyéniségnek*, az egyéni öntudat kifejlődésének és érvényesülésének s ezzel kapcsolatosan az egyéni felelősség érzésének az iskolai nevelés terén is.

A protestantizmus *erkölcsi hatásai* közé tartozik valóban az is, hogy „az evangéliumból átültette a köztudatba az *egyéni szabadság*, az *egyéni felelősség elvét*”. Mindenkinek önmagának kell az üdvösséget megszereznie. Az üdvösséghez az egyes embernek is joga van. A római katolikus egyház hívei ezzel szemben az üdvösséget készen kapják, nekik azt csak el kell fogadniuk mint az egyháznak, az üdvígazságok letéteményesének adományát. Szerintük az egyén egyáltalán nem munkálhat közre saját üdvössége érdekében. Készen kapja azt a papi rend közvetítésével, neki csak engedelmes szívvel kell azt fogadnia. Az egyén, az egyház (a pap) közvetítése nélkül nem üdvözölhet. Az egyén érvényesülése az egyházi ügyek intézésében is meg van akadályozva, míg a protestantizmus elve szerint mindenkinek egyenlő joga van arra, hogy az egyházi ügyek intézésében részt vegyen.

Egyéni önállóságának, egyéni felelősségének élénk tudatában teremtette meg a keresztyén ember az erkölcsi autonómiát, amely a reformáció elveinek egyenes következménye, alkotása. A reformáció eszméi azt követelik, hogy az iskolák öntudatos, szabad felelősségérzetük teljes tudatában levő egyéneket neveljenek. Ezzel szemben a római katolicizmus maga alapelve szerint nem engedi meg az igazság önálló, szabad kutatását, az egyén szabad érvényesülését, az egyéniség önálló kifejlődését. A római katolikus egyház híveinek feltétlenül, minden tépelődés, gondolkozás, kételkedés nélkül azt kell elfogadniuk, elhinniük, amit az egyház tanít. Az ellenvetés nélküli engedelmesség fő kötelesség. A protestantizmus állandóan, szünet nélkül keresi, szabadon kutatja a vallásos, a hitbeli, az erkölcsi és tudományos igazságot; a római katolicizmus ezt, alapelvei sérelme nélkül, nem engedheti meg. Az egyéniség érvényesülésének, az egyéni, szubjektív, individualista irányzatnak lelkes hívei a radikálisabb irányú reformációnak, a kálvinizmusnak követői voltak.

A protestáns iskola, a reformáció magasztos elveinek szem előtt tartásával, *önállóságra, önálló, személyes meggyőződés irányította gondolkodásra ne-*

vel; ezzel szemben a római katolikus szerzetesiskolai nevelés egyetlen alap-gondolata volt a föltétlen, a *vak engedelmesség*. Míg ez a tekintély elvén nyug-szik s az önálló, személyes meggyőződésen alapuló tudásnak nem enged teret és érvényesülést: addig amaz éppen ellenkezőleg, ezt fejleszti, ezt segíti elő, ezt istápolja. Mert a protestantizmus nagy elve szerint a keresztyén ember *szabad*, senkinek sem szolgája, de mégis mindenkinek szolgál (Luther). Emberi tekintély, emberi hatalom nem teheti szolgává a keresztyén embert. A protes-táns iskola azt mondja a maga tanítványainak: Lássatok a magatok szemével, gondolkozzatok a magatok fejével. Ne fogadd el azt igazság gyanánt, amit más mond, mindaddig, míg magad is meg nem győződtél, odaadó tanulmányozás után, arról, hogy az csakugyan igazság. A protestáns iskolák növendékei önálló gondolkodásra neveltetvén, irodalmi, tudományos működésükben is nagyobb eredményeket voltak képesek felmutatni, mint a római katolikus iskolákéi, amelyekben a növendékek nem az önálló gondolkodás elsajátítására, hanem a tekintélyek előtt való föltétlen engedelmességre, a boncoló bírálás jogáról való lemondásra voltak szoktatva és nevelve. Nem is tettek a szerzetesiskolák soha annyi szolgálatot a magyar nemzeti eszme fejlesztése, erősítése és ápolása ér-dekében, mint a protestáns iskolák, amelyek emellett még a szigorú erkölcsi-ségre is nagy súlyt helyeztek. A bibliát szerető, olvasó magyar protestáns nép a maga erkölcsében, életmódjában az első keresztyének szigorúságát igyekezett érvényesíteni és követni. Ez átalakította, nemesítette a népet. Az egyéniség, az egyéni öntudat, az önállóságra való törekvés, a felelősségerzet s ezek alapján a nemzeti önállóság eszméje a reformációnak köszönheti megtestesülését édes magyar hazánkban is. A reformáció mindenütt, ahol csak hódítást tesz, iskolái útján is, ápolja a nemzeti érzést, elősegíti, fejleszti, erősíti a nemzet vágyait, reményeit s hathatósan műveli a nemzeti nyelvet.

A protestáns, különösen a kálvinista iskolák hagyományos szelleme éppen az önálló gondolkodású, meg nem alkuvó, a maguk erejére támaszkodó egyé-niségekben öltött testet.

A reformáció önállóságra, az egyéniség szabad kifejlődésére irányuló esz-méinek hatása volt az is, hogy a reformáció teremtette iskolákban az ifjúság autonóm testület volt. Maga választotta tisztviselőit: a szeniort, az ellenőrt; ma-ga intézte ügyeit, maga kezelte az iskolai vagyont s maga fizette a tanárokat (Sárospatak, Debrecen). Az autonómia gyakorlásával együtt járt az önfegyel-mezésnek, a lelkiismereti felelősség élénk érzésének kifejlődése is. A legáció intézménye is önállóságra, az önálló föllépésre nevelő eszköz még mai is a református kollégiumokban.

A magyar nemzet története igazolja, hogy a róm. kath. szerzetesiskolának a mindenkori felsőbbség iránti vak engedelmességre nevelt növendékei mindig hűséges támogatói voltak az abszolutizmusra törekvő dinasztíának és a róm. kath. főpapok által vezetett kormányhatalomnak – a magyar nemzeti nagy ér-dekek rovására is. Nem is csoda, mert a magyarországi jezsuita kollégiumok ta-nárai bécsi irányítás alatt állottak, amennyiben közvetlen parancsolójuk a *bécsi* provinciális volt (Kármán: Közokt. T. II. 25.). A magyar róm. kath. klérus és egy-ház különben sem volt sohasem szilárd, megingathatatlan bástyája a magyar alkotmánynak, mert annak legerősebb támaszai mindig, még akkor is, mikor számra nézve nem ők voltak többségben e hazában – a *protestánsok* voltak.

A reformáció, a protestantizmus a maga nagy jelentőségű elveivel felszabadította a tudományokat a papuralom gyámkodása alól. A bölcsészet s a többi tudomány nem lehet többé az egyház és a teológia szolgája. A tudományos kutatás szabadsága közkinccsé lett s ez a nagyszabású eszmei hódítás idézte elő a világi tudományok fokozatos föllendülését, éspedig úgy a természettudományok, mint a technikai, ipari találmányok terén. A mai tudományosság és művelődés a protestantizmus eszméinek fénye, gyakorlati értékesítése mellett fejlődhetett arra a fokra, amelyen ma áll.

A filozófiai eszmék terjesztésében a XVI. és XVII. században fáradozott s külföldi egyetemeken járt írók 99%-a a reformáció híve volt. Protestáns, közelebbről kálvinista tanár volt Descartes filozófiájának első magyar nyelvű tolmácsolója és hirdetője: Apáczai Csere János is, aki e nemű munkálkodásával, a bölcsészetnek nemzeti nyelvű tárgyalásában a németeket is megelőzte. Érdeke az is, hogy valamint a bölcsészet, úgy a paedagógia és a magyar tudományos nyelv körében mint nagy úttörő, nagyarányú működésével új korszakot nyit meg a magyar művelődés történetében. Olyan nagy tervei voltak, hogy nem akart addig meghalni, „míg a magyarnak minden tudományt magyarul nem ad”. Nyomorult az a nemzet, mondotta, mely tudományt csak idegen nyelvű kútfőkből meríthet. Egy magyar tudományos akadémiának eszméjét Apáczai veti fel először 1658-ban s a XVIII. században a protestánsok (Aranka, Besse-nyei) sürgetik mielőbbi fölállítását.

A reformáció hatása a művészetekre

A reformáció a *művészetek fejlődésére* is nagy hatást gyakorolt azáltal, hogy felszabadította azoknak ihletett lelkű mestereit az egyház addigi korlátlan befolyása, egyoldalú uralma alól s ezáltal biztosította a művészi alkotó lelkek számára a szabadságot, biztosította az egyén s a nemzeti érzésből fakadt életerős eszmék érvényesülését. A reformáció tehát nem volt ellensége a művészeteknek, nem gátolta s nem nyomta el azok fejlődését, mint némelyek a múltban állították. Igaz ugyan, hogy az Istent, a szenteket stb. ábrázoló képeket és szobrokat eltávolították a templomokból, de a reformáció eszméi, elvei nagy hatással voltak a művészetek fejlődésére. A lutheri irány az oltár és oltárkép használatát megengedte. Kálvin azonban, semmiféle isteni képmást nem helyeselve, kijelenti, hogy ő nem tartja megengedhetőnek, hogy Istent látható alakban kiábrázojják, mivel Isten azt megtiltotta, s mivel ez az Ő dicsőségét kisebbítené és igazságát meghamisítaná; még kevésbé szabad egy képet Isten gyanánt, vagy Istent ebben a képben tisztelni. A genfi tanács már 1537-ben az összes még meglévő képek fölkeresését és megégetését rendelte el. 1540-ben e rendeletet megújították. Kálvin kárhóztatta a képek, szobrok nagy szerepét az Isten igéjével szemben. De nem volt ellensége a festészetnek, szobrászatnak. Ő a művészetet minden elágazásában tisztelte mint Isten adományát. Annak rendeltetését Isten dicsőségében látta, aki azt nekünk ajándékozta.

Külföldön a kálvinizmus főleg a hollandus festőművészetben (Rembrandt) soha el nem enyésző emléket állított magának. Kálvin követői teremtették meg a modern, realista, szubjektív, individualista művészetet (Dr. Rác L.). Hogy ha-

zánkban pl. a festészet terén nem termettek a régebbi századokban kiváló művészek, annak okai főképp a csaknem szünet nélküli háborús viszonyok s ezek következményei voltak.

A reformáció hatásának érvényesülését látjuk nálunk az egyházi építőművészetben. A budai koronázó Mátyás-templomot pl. Schulek Frigyes, a kiváló protestáns művész építette újjá s Székely Bertalan, Lotz Károly szintén protestáns festőművészek ékesítették fel képekkel és freskókkal. A sárospataki régi várkastély Perényi-szárnyát Perényi Péter főúr († 1548) velencei stílusban építteti s a régi várat ugyane stílusban alakíttatja át s díszítteti. Ajtói, ablakkeretei, kandallói, ajtófelei mind e stílus remekei. Hosszas fogsága (1542–48) alatt egy Hirschvogel Ágoston nevű festőt és jeles rézmetszőt tart magánál s az általa írt verses bibliai történetekhez képeket, metszeteket készíttet. Ő építette fundamentomától kezdve a sárospataki, akkor református, ma katolikus góth stílű templomot, melynek teljes fölépítését fia: Gábor fejezte be. Felső-magyarországon a reneszánsz stílus bizonyos magyar nemzeti vonásokat mutat a XVI. században. A régi házakat is ebben a stílusban alakíttják át. Ebben épülnek az új kastélyok is, a városházák, sőt a régi templomok is.

Az *iparművészet* a protestáns korban lendülettel virágzik. Főleg az ötvöség mutat meglepő fejlődést Felső-magyarországon, ahol a legmagasabb fokát éri el.

Az egyházi *ének- és zeneművészet* terén kétségtelenül ki tudjuk mutatni Kálvin és a kálvinizmus, a Kálvin teremtette zoltár hatalmas hatását.

Szenczi Molnár Albert magyar zoltárai visszamennek egészen Kálvinra és zeneszerző barátjára: Bourgeois Lajosra, a kálvinista zoltárok gyönyörű dallamainak tulajdonképpeni megteremtőjére. A kálvinista zoltárok megteremtésénél közreműködtek még a következő genfi zeneszerzők: Franc Vilmos, Goudimel Kolozs és Davantes Péter. Bourgeois dolgozza át a már megvált dallamokat. A legszebb, legeredetibb zoltárdallamok tőle valók. 83 zoltárt, vagyis a zoltároknak csaknem 2/3 részét ma is az ő dallamára énekeljük. Az ő zoltárkönyve 1547-ben jelent meg. Az első kálvinista énekeskönyv, melyet Bourgeois felhasznált, 1539-ben jelent meg Strassburgban. Volt benne 18 zoltár és 3 ének; ezek közül 7 Kálvintól, 8 Marot-tól való. Kálvin később a saját fordításait a neki nagyon tetsző Marot-fordításokkal helyettesítette. Marot munkáját Béza fejezte be. Dallamokul Kálvin, első zoltárkönyvében, néhány neki megtetszett strassburgi dallamot alkalmazott. Goudimel tudvalevőleg egyetlen új dallamot sem szerzett, hanem a kész dallamokat művészileg tökéletesítette, kiképezte, amennyiben ő alkalmazta őket négyes hangú énekekre. Ez a zoltárkönyv 1562-ben jelent meg; ebben az évben 25, 4 év alatt 62 kiadást ért. (Dr. Rácz L.: Pr. Sz. 1910). Ezt a Goudimel által tökéletesített, kálvini eredetű zoltárkönyvet, mely 22 nyelvre lefordíttatott, fordította le Szenczi Molnár Albert (1607). Ezeket a zoltárokat heidelbergi diák korában, svájci útjában hallotta s énekelte először. A magyar nép igen megszerette a behízélgő, gyönyörűséges, új francia dallamokat, a bájos melódiákat, amelyek legnagyobb részben francia népdallamok átdolgozásai, vagy azok hatása alatt született dallamok. Szakemberek megállapítása szerint Szenczinél a zoltárdallamokban a *nemzeti elem* sokkal több helyet foglal el, mint a franciáknál. A Bourgeois- és Goudimel-féle dallamok idővel aztán egészen más rithmusúvá változtak. Szenczi Balassa ha-

tása alatt állt, aki maga is átdolgozott 5 zsoltárt részint Buchanan, részint Béza, illetőleg Marot nyomán.

A Szenczi fordította zsoltároskönyv melódiai igen nagy hatásúak voltak. Népdalaink zenei fejlődését is nagymértékben előmozdították. Számos népdallam csírája a zsoltárdallamok egyikére vagy másikára vezethető vissza. Kálvin követői az orgonát nem használták. Kálvinnak ugyanis az volt az álláspontja, hogy az isteni dicséreteknek szívvel és szájjal való tiszta és egyszerű éneklése nemzeti nyelven, teljesen elegendő. A lutheri irány hívei azonban alkalmazták az orgonát s némely énekeket e hangszer kíséretével énekeltek.

Szenczi magyar zsoltárainak éneklését a sárospataki kollégiumban Tolnai Dali János professzor (1639–1642; 1649–1656) buzgólkodására kezdték az istentiszteleteken zengedezni, azelőtt a zsoltárokat a Buchanan skót költő vagy a Spethe-Lobwasser (1596) fordítása szerint latinul énekeltek.

Szaktudósok megállapítása szerint Tinódi az ő krónikásénekeit a Luther- és Kálvin-féle egyházi korálok szellemében írta és kótázta le. Így az ő krónikája a magyar zene története szempontjából is igen nevezetes.

A Kálvintól kezdeményezett és Bourgeois-tól gazdagított és Goudimel-től tökéletesített s Szenczitől magyarra fordított jeles énekeskönyvnel sokkal előbb gyakorolt hatást nálunk a Luther énekeskönyve, melyet Gálszécsi István fordított magyarra (1536). Ennek énekei között a 3-ik: „Jézus Christus mú üdvösségünk” Husz János előreformátor úrvacsorai énekének (Jesus Christus nostra salus) átdolgozása. Íme, nemcsak első bibliafordításunk gyökerezik a Huszita-bibliában, hanem legelső magyar énekeskönyvünk egyik darabja Husz Jánossal kapcsol össze bennünket. A Luther–Gálszécsi énekeskönyv dallamai főleg régibb közismert dallamok, világiak és egyháziak vegyesen. „Az Istennek szent angyala” kezdetű énekünket Luther dolgozta át egy német népdalból. Sztáray Mihály, a nagy hírű énekes-reformátor, aki szép éneklésével 120 gyülekezetet alapított, maga is szerzett dallamokat, melyek közül több ma is használatban van.

A protestáns magyar énekszerzők az általuk szerzett énekeket vagy már meglevő világi dalok, vagy régebbi egyházi énekek dallamára alkalmazták. Kölcsönöztek dallamokat históriás énekektől, régi r. kath. egyházi énekektől, világi népdaloktól, vagy újakat szereztek, vagy régieket átdolgoztak. Sok példa van arra, hogy egyházi éneket világi dal dallamára s viszont, hogy világi dalt egyházi ének dallamára énekeltek, illetőleg sok egyházi ének dallama világi dal dallamának hatása alatt keletkezett vagy abból dolgoztatott át, de arra is van példa nem egy, hogy megfordítva áll a dolog, ti. a világi dallam zsoltárdallamából van átdolgozva. Pl. a Balogh Ádám nótájának dallama azonos a „Jer, mindnyájan örüljünk” kezdetű régi ref. karácsonyi ének dallamával. Fabó Bertalan szerint a kuruc kori nóták *egyházi* énekekből származtak s a nép ajkán fejlődtek. Igen sok magyar népdalnak a Szenczi zsoltárainak melódiájában van a csírája.

A protestáns énekdallamok XVI–XVII. századi színvonalát a kéziratos graduálok, Huszár Gál kótás énekeskönyve (1560, 1574) s az Öreg graduál (1636) mutatják.

A hanyatlás korában, a magyar zene története szerint, a kálvinista főiskolák, a sárospataki, a debreceni stb. ifjúsági énekkarai művelték a magyar egyházi és világi népies zenét. „A Soltároknak négyes nótájuk” c. 1756-ban megjelent

művet egy debreceni református tanár, Maróthy György írta. Az ébredő magyar zeneművészet örökbecsű dokumentuma pedig, a sárospataki énekes-kódex, az ottani híres református főiskolai énekkar legelső kótatárai közül való, amely a maga 45 világi népies dalával, Kacsóh Pongrác szerint, hivatva van betölteni a magyar zenetörténelemnek azt a nagy hézagát, mely a kuruc világ és az újraébredés korszaka között a magyar zenetörténelmi kutatásnak mindeddig útjában állott (M. Figyelő, 1911. évf.).

A reformáció korabeli énekesgyűjtemények közül zenei szempontból igen értékes a Hofgref (helyesebben Heltai) -féle 1538 és 1552 közt írt, bibliai históriás énekeket tartalmazó kótás énekeskönyv.

A *díszítőművészet* szép fejlődéséről tesznek bizonyosságot a reformáció századában s később készült dalgyűjteményes kódexek, graduálok (Szencsey-kódex, a nagydobszai, két sárospataki graduál, mindhárom díszesen, magyaros motívumokkal festett kezdőbetűkkel; Rhétei T. Ádám sárospataki diák geográfiai studiumának aquarell és színes festései [1732], valamint Tarczali Sámuel [1696] és Szatmári M. János [1722] pataki diákok rézmetszeteket utánzó díszítései a Heidelbergi káté magyarázatát magában foglaló studiumaik címlapján.)

A reformáció hatása a magyar alkotmányos és nemzeti életre

A magyar protestantizmus és a *magyar alkotmány*, a lelkiismereti és politikai szabadság a XVI. és XVII. században összeforrtak, karöltve jártak, mert az *alkotmányos és lelkiismereti szabadság a protestantizmus szülötte*. Egyiket a másiktól elválasztani lehetetlen volt. Egyikük a másik nélkül nem is élhetett. A vallásszabadság védelmezésével együtt járt a magyar nemzet alkotmányának oltalmazása. Fényesen megmutatták ezt a Bocskay hajdúi, a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György hadai, Thököly és II. Rákóczi Ferenc vitéz kurucok s eme szabadságharcok után létrejött békekötések.

A bujdosóknak, kurucoknak háborúja épúgy vallási, mint nemzeti küzdelem vala, melynek jellege határozottan *protestáns*. Abban a korban a nemzeti eszméknek s a magyar alkotmánynak is úgyszólván már csak ők a lelkes szószólói és küzdő képviselői. Az alkotmányos és lelkiismereti szabadság a protestantizmus terméke. Hogy a magyar nemzetnek olyan finom érzéke volt a szabadság s az alkotmányosság iránt: abban a reformáció elveinek, eszméinek nagy része, nagy szerepe, nagy hatása van, mert a protestantizmus nem elfojtani, de teljes erővel érvényre juttatni igyekezett az egyén szabadságát, az egyén jogait. A reformációnak, a protestantizmus elveinek hatása, következménye az, hogy hazánk a nemzeti fölkelések klasszikus földjévé lett.

Ha meg volt támadva a magyar nemzet régi törvényeken nyugvó *alkotmánya*: meg volt támadva azzal együtt a *magyar protestantizmus* is; viszont ha az abszolút hatalom a protestantizmus megbuktatására törekedett: vele együtt akarta megsemmisíteni a magyar nemzet ősi alkotmányát is. A protestantizmus mintegy véreben összeforrt a nemzettel; a r. katolicizmus pedig mindig azt figyelte, hogy miképpen gondolkodik a r. kath. főpapoktól irányított, befolyásolt

dinasztia. Az udvarnak és a r. kath. egyháznak a XVI. és XVII. században egy és ugyanazon célja volt: a protestánsok és ezzel a magyar nemzeti alkotmány megsemmisítése. A XVII. század végén „a protestantizmus hanyatlásának igazi oka az, hogy a haza alkotmányos szabadságával, önállóságával és a nemzeti eszmével állott elválaszthatatlan kapcsolatban” (Pokoly).

Történelmi tény, hogy a r. kath. klérus a legtöbbször, sőt bátran mondhatjuk: mindig készséggel hajlandó volt beleegyezni abba, hogy Magyarország, az abszolút hatalom törekvése szerint, az osztrák ház örökös tartományai közé olvasztassék be. I. Rákóczi György a maga híres kiáltványában nyíltan kifejti ezt. A klérus, úgymond, Magyarországot az ausztriai ház örökös tartományává akarja tenni s a maga vallásán levő világiakon is mind lelki, mind testiképpen akar uralkodni. Kolonics Antal bécsújhelyi püspök, majd esztergomi érsek, Magyarországot teljes határozottsággal be akarta olvasztani az osztrák örökös tartományokba s az egész országot németté, rabbá, koldussá s azután katolikussá akarta tenni. A magyar klérus tagjai közül a XVII. században egyedül Pázmány Péter az, aki, Zrínyi Siralmas panasza szerint, nyíltan beismerte és bevallotta, hogy a magyarországi szabadság csak addig fog tartani, míg az evangélikusok (azaz a protestánsok) oltalmazhatják. Kemény János is azt jegyezte fel, hogy Pázmány szerint Magyarországnak csak addig van hitele, tekintélye a császár előtt, míg Erdélyben magyar fejedelem, kálmínista fejedelem hallatik gubernálni, azontúl gallérunk alá pök a német.

A magyar protestantizmus hívei mindig önérzetesen hangsúlyozták, hogy: először vagyok magyar s csak azután tartozom valamely hitfelekezethez. Nem így gondolkoztak ám a r. kath. egyház jezsuitái. Ők nyíltan bevallották, hogy ők először r. katolikusok s csak azután magyarok. Szerintük első, legelső: a felekezeti érdek s csak azután következik a nemzeti. Sajnos, hogy még ma is ezt vallják és tanítják a jezsuita rend túlzó és elfogult tagjai. Szerintük nem a nemzet, „a haza minden előtt”, hanem a r. kath. egyház! Bangha Béla magyar jezsuita nyilatkozata szerint legelső, mindenekfelett való a r. kath. egyház érdeke s csak azután, másodsorban jön a magyar hazáé. Szerinte azt a háromszáz millió koronát, amit a r. kath. hazafias magyar főpapok a világháború alatt a haza védelmére kölcsönadtak: inkább a *jezsuita sajtó* megteremtésére kellett volna fordítani. Szerinte ugyanis az egyházi vagyonnak még a haza védelménél is sajátabb és sürgetőbb rendeltetése, hogy „mindenelőtt”, tehát a *haza ügye*, érdeke előtt is a *r. kath. egyház ügyét* védelmezze (Magyar Kultúra 1917. 7–8. sz.). Imre Bangha B. jezsuita még a magyar hazát végveszedelemmel fenyegető világégés idején is ilyen hazafiatlanul gondolkodik. Ő elsősorban jezsuita, a r. kath. egyház harcosa, s csak azután, jóval azután olyan-amilyen magyar. Őelőtte ma is a r. kath. egyház érdeke az elsőrangú érdek s csak azután jön a romba döntött magyar haza újjáépítésének szükségessége. Náluk az irodalom, a tanügy, a nevelés elsősorban állandóan az egyház érdekét szolgálja ma is, és nem a nemzetét. Nálunk protestánsoknál ez éppen megfordítva volt és van. Első a haza érdeke, s csak azután jön a hitfelekezetünké!

A reformáció, a protestantizmus eszméi, szellemi gyümölcsei a XVI. századtól kezdve nagymértékben kamatoztak a magyar nemzeti közművelődés javára annak minden ágában, s minél inkább elterjedt a közművelődés, annál inkább fokozódott, növekedett a protestantizmus ereje.

A XVIII. században, ebben a nemzetietlen korban, amikor az állam és a kiváltságos r. kath. egyház együttesen nyomta el a protestantizmust s természetesen akarta kiirtani iskoláit és híveit: a protestantizmus hívei a külföldi összeköttetések révén merítettek erőt a kitartáshoz, a hitükhöz való ragaszkodáshoz s a nyugati protestáns műveltség tűzhelyéből táplálták lelküket. A protestáns ifjúnak külföldre való utazását éppen emiatt betiltják, mert ezek az ott magukba szívott új eszmékkel és új tanokkal háborítják idehaza a r. katolikusok lelki békéjét. A külföldre járhatás ellen két eszközt alkalmaztak. Egyfelől erősen korlátozták s megnehezítették az oda való kijutást, másfelől szigorú könyvvizíót és cenzúrát hoztak be. 1756–1759-ig, majd 1763–1766-ig egyetlenegy protestáns ifjúnak sem adtak engedélyt a külföldi egyetemekre való menetelre. 1761–1780-ig (leszámítva az általános tilalom idejét), tehát 16 év alatt 700 protestáns ifjú ment külföldre. Tudományszomjas ifjaink azonban, mikor megnehezítik, sőt lehetetlenné teszik rájuk nézve a külföldi egyetemekre való járást: a tilalmak ellenére, szabadságuk, sőt életük kockáztatásával is kiszöknek a tudományok szabad éltető forrásaihoz. Némelyik diák az ismeretek gazdag lelki tárházán kívül egész könyvtárt is hoz magával haza, a leghíresebb könyveket válogatva, vásárolva össze. (Köztük az idehaza tiltottakat is.) Keresztesi, a jeles krónikairó 2 ládában 7 mázsa könyvet hozott haza: Bod Péter 7, egyik társa 8, másik 15 mázsa könyvvel tér haza külföldről, kerülő utakon, hogy szállítmányukat el ne kobozzák.

A reformáció előkelő, gazdag követői, a protestáns főurak és fejedelmek nemcsak nyomdákat, iskolákat alapítottak, templomokat építettek (Perényi Péter stb.), papokat, tanítókat tartottak, hanem évenként több diákot küldtek a külföldi híres egyetemekre, hogy ott tanulmányaikat tovább folytassák és betetőzzék, s e nemes cselekedetükkel s áldozatukkal a magyar közművelődés emelését, fokozását jelentékenyen előmozdították.

A nyugati kultúrával való kapcsolatot a protestánsok ezen a nehéz és rögös úton, meg levelezések útján tartják fenn, s így a művelődés nagy és szent ügyét a nehéz viszonyok közt is fejlesztették. Művelődéstörténet-íróink kimutatták, hogy *„amit a magyarság a nyugattól tanult, műveltséget, új eszméket, irányokat, az három század óta majdnem kivétel nélkül a protestáns egyetemi tanulók révén jutott be és terjedt el nálunk. A 18. században pedig úgyszólván kizárólag ők közvetítették a szellemi áramlatok világforgalmát.”*

Bármennyire iparkodott is a r. katholicizmus már mindjárt a reformáció korától kezdve elzárkózni a külföldnek, különösen a nagy nyugati államoknak művelődési törekvéseitől: mégis, akarva, nem akarva, kényszerítve volt a reformáció világraszóló elveinek nagy horderejét és jelentőségét elismerni s legalább részben követni, sőt alkalmazni is. És ha a Szentírásnak és használatos közimádságoknak a nép nyelvére való lefordítása, Taine szerint is, már magában véve kész forradalom volt is, mégis bele kellett abba nyugodni, mert az új szellem újjászülő, elevenítő, teremtő ereje elől nem lehetett többé elzárkózni. A protestantizmus erőteljes hatása következtében történhetett meg az, hogy a XVIII. század hat évtizede alatt a r. katholicizmus, a protestantizmus hatása folytán, többet tett a magyar nyelv és nemzeti szellem fejlesztése érdekében, mint azelőtt 5-6 század tartama alatt. E korban már vannak magyarul író jezsuiták is.

A külföldi tanult protestáns ifjak tollai alól kerülnek ki garmadával az úttörő, magasabb fejlődési fokot jelző, vagy éppen korszakot nyitó művek nemcsak a XVI–XVII. században, hanem azután is. Így pl. hazánkban a fizikát kísérleti alapon először egy kálvinista tanár (Simándi István) tanítja a sárospataki kollégiumban (1708–1710). A magyar irodalomtörténet-írás úttörői mind protestáns férfiak (Czittinger 1711; Rotarides 1745, Bod 1766). Fizikai és politikai földrajzot hazánkban ifj. Csécsi János sárospataki tanár tanít először (1713). Az első magyar nyelvű geográfiák protestáns tanintézetekből (Debrecen, Sárospatak) kerülnek ki. Protestáns egyháztörténet-író (Ribni) az, aki 1751-ben afelett töpreng s arról ír, hogy a magyar nemzeti nyelv kiművelésére minő eszökök volnának legalkalmasabbak. Az első magyar hírlap szerkesztője (Ráth, 1780) protestáns férfiú. Korszakot alkotó irodalmi működést fejt ki Bécsben a sárospataki református kollégiumban tanult Bessenyei György. Protestáns író írja az első magyar époszt (Palóczy Horváth Ádám), aki először ismeri fel a népdalgyűjtés nagy jelentőségét és fontosságát. Gyarmathi Sámuel erdélyi orvos írja az első tudományos, részletes magyar nyelvtant (1794); protestáns tudósok írják a debreceni grammatikát (1795); protestáns író a megalapítója a magyar rímes időmértékes verselésnek (Ráday Gedeon); a XVIII. század legnagyobb lírikusa: Csokonai a debreceni és sárospataki kollégium neveltje, megteremtője a magyar komikus éposznak. Az első iskolai magyar nyelv-művelő társaságok protestáns iskolákban alakulnak. Az első Linne-rendszerű Magyar fűvészkönyv protestáns írók (Fazekas, Diószeghi) műve. Nagy úttörő, nálunk a törvényfilozófiájának megteremtője, Kövy Sándor, akit Csokonai és Kossuth is hallgattak, a sárospataki református főiskola jogtanára volt (1793–1829). Az első polgári (Budai F. 1804–5) s az első Biografiai Lexikon (Mokri Benj. 1819–20) is protestáns szerző munkája. Homérosz első magyar fordítója, Vályi Nagy Ferenc, a sárospataki főiskola tanára volt († 1820). Protestáns, közelebbről kálvinista volt Kazinczy Ferenc, a magyar nyelv- és stílus-újítási mozgalom nagynevű vezetője és szervezője. Bajtársai: Kölcsey, Szemere Pál szintén protestánsok, akik megalapítói a szépirodalmi kritikának, amelynek legjelesebb képviselői aztán: Bajza, Erdélyi János, Gyulai Greguss, szintén protestánsok. Az első görög–magyar szótárt is a sárospataki református főiskola tanárai írják (1857).

Befejezés

A reformáció eszméinek, elveinek hatása a magyar nemzeti közművelődésre, a dolog természete szerint, még nem záródott le, mert a reformáció eszméi még nem végezték be világtörténeti hivatásukat. Ha a r. kath. autonómia csakugyan létrejön, akkor ez az alkotás a protestantizmus elveinek kétségtelen befolyása, hatása alatt történik meg. E munkájában s meggyőződésének szabad nyilvánításában emberi tekintélyek fel nem tartóztathatják, meg nem gátolhatják. S ha tövises is, ha göröngyös is az igazság felé vezető út, ha ott meredez is az úton a kereszt, a bitó, a kötél, a gálya meg a máglya: az eredmény, a teljes siker nem fog elmaradni. Minden szabadságharcnak megvolt a maga jelentősége, hatása, akár leveretett, akár nem, akár diadallal, akár elfojtással végződött, mert közelebb vitte harcosait az igazsághoz.

A protestantizmus megmutatta a múltban, megmutatja a jelenben, hogy milyen elsőrangú, hatalmas tényező a magyar nemzeti kultúra kiépítésében. Mert nem a véletlen vagy az esetlegesség munkája az, hogy a magyar nemzeti irodalom legkiválóbb férfiai, költői, írói, tudósai a protestáns egyházak szülöttei, a protestáns iskolák neveltséje s hogy a protestánsok hazánk szellemi, társadalmi és politikai életének vezetésében aránylag sokkal nagyobb szerepet vittek és visznek, mint a jóval többen lévő r. katolikusok – hanem egyenesen a protestáns nemzeti nevelés kifolyása, eredménye.

Hogy csak a legkiválóbbakat említsük, ott látjuk a gazdag névsorban a következőket: Sylveszter, Pesty, Sztaray, Meliusz, Zrínyi, a szigeti hős, Tinódi, Ballassa, Petrőczy Kata Szidónia, Barakonyi, Szenczi Molnár, Apáczai, Gyöngyösi István, Bessenyei György, Kazinczy Ferenc és Gábor, Fáy, Jászai Pál, Szemere Pál, Szemere Bertalan, Berzsenyi, Csokonai, Döbrentei Gábor, Pulszky Ferenc, Hunfalvi Pál, Tompa, Petőfi, Arany, Lévy, Kis János, Jókai, Mikszáth, Gyulai Pál, Kossuth Lajos, Brassai Sámuel, Szilády Áron, Beöthy Zsolt, Thaly Kálmán, Tisza István, Vargha Gyula, Kaksay Sándor, Szabolcska Mihály, Dézsi Lajos, Balogh Jenő, Finkey Ferenc, Ferenczi Zoltán, Csánki Dezső, Heinrich Gusztáv, Tolnai Vilmos, Császár Elemér, Kéky Lajos stb. stb.

A Magyar Tudományos Akadémiát nemegyszer vádolták azzal, hogy kálvinisták uralkodnak benne, mert kálvinisták viszik benne a főszerepet. Ez a vád a legnagyobb elismerés a reformáció híveire, akik oly magasan lobogtatják az irodalom, a tudomány fátylóját. [...]

Jó lélekkel hisszük és reméljük, hogy a reformáció eszméinek, magasztos elveinek ereje, hatása az idők végéig érezhető, tapasztalható lesz a magyar nemzeti közművelődés minden ágában. [...]

Életrajzi jegyzetek

Harsányi István (1874–1928) sárospataki gimnáziumi és teológiai akadémiai tanár, főkönyvtáros, irodalomtörténész, etnográfus volt. Jelentős munkásságát először (közvetlenül a halála után) a *Harsányi-Emléklapok* tekintette át (Marton János szerk. Sárospatak, 1928, Kiadja a Sárospataki Református Lapok Szerkesztősége, 52 old.), majd később Gulyás József értékelté életművét (*Harsányi István életének és munkásságának vázlatos rajza*. In: Gulyás József: *Mozaik-darabok*. [Nyomtatott a Ref. Főiskola Könyvnyomdájában], Sárospatak, 1929. 8.)

Életrajzát legutóbb Pocsainé Dr. Eperjesi Eszter foglalta össze (2004, Sárospatak, gépirat, 35 old. Megjelenik 2010-ben a Széphalom Évkönyvben.) Ennek különös értéke, hogy a bibliográfiában nemcsak a műveit és a róla írt irodalmat sorolja fel, hanem összegyűjtötte az írt és kapott levelezés adatait is. (Így fellelhetők többek között Balogh Jenő, Bibó István, Gyórfy István, Harsányi Zsolt, Komáromi János, Makkai Sándor, Ravasz László, Zempléni Árpád stb. levelei is...)

Harsányi István munkásságából maradandóan kiemelkedő művek:

- Az Apostolok Cselekedeiről írott könyv. (Nyomtatta Radil Károly az Ev. Ref. Főiskola betűivel) Sárospatak, 1904. 153 old.
- Az élő, önálló, személyes meggyőződésen alapuló hitre való nevelésről. Tanári székfoglaló. (Nyomtatta Radil Károly az Ev. Ref. Főiskola betűivel) Sárospatak, 1905.
- A sárospataki lengyel biblia és újonnan fölfedezett harmadik töredékei. Klny.: Magyar Könyvszemle XVII. kötetéből. (Stephanum nyomda) Budapest, 1909. 61 old.
- A sárospataki ref. főiskola metszetgyűjteménye. Budapest, 1911. 74 old.
- A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa. Klny.: Magyar Könyvszemle XXI–XXIV. Budapest, 1917. 70 old.
- A reformáció hatása a magyar közművelődésre. (Bethlen Gábor Irod. és Nyomdai Rt.) Budapest, 1923. 78 old.
- Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Gulyás Józseffel együtt. Három kötetben. In.: Nagy írók – nagy írások. Szerk.: Bálint Lajos. Budapest, 1922.
- Kazinczy Ferenc levelezése. In.: Kazinczy Ferenc összes művei. Levelezés XXII. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1927. 555 old.
- A Magyar Biblia. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása. Sárospatak, 1927. 145 old.
- Sárospataki Kalauz 45 képpel. Első kiadás. (Főiskolai Nyomda) Sárospatak, 1926. 107 old. Második kiadás: 49 képpel. (Nyomtatta Fischer...) Sárospatak, 1928. 150 old.

Születésének 130. és halálának 80. évében, 2004-ben, a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára reprezentatív kiállítással mutatta be munkásságát, Pocsainé Dr. Eperjesi Eszter rendezésében.

A II. világháborúban a Szovjetunióba elhurcolt *sárospataki fogoly-könyvek* hazatérte kapcsán, az elmúlt években sokszor emlegették Harsányi Istvánt, hiszen a könyvek jó része a Rákóczi-hagyatékból származott, s az eredeti álló

mányt ő katalogizálta (Harsányi István 1917. A Sárospataki Rákóczi-Könyvtár és Katalógusa, Bp., Stefánia Nyomda). Kézírásmintái alapján is történt az azonosítás. (Lásd: J. J. Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István szerk. Translatio Liborum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán. Bp., 2007, 145 old.)

2008-ban, a Biblia Évében is gyakran emlegettük, különösen *A Magyar Biblia* című könyve kapcsán (Bp., 1927. A Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása, 145 old.).

Ajánlom a kutatók figyelmébe, hogy a jelentős etnográfiai gyűjtési katalógusa feldolgozatlan; az anyag hozzáférhető a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben.

Harsányi István itt közölt írása óta (és különösen 2009-ben) számos azonos témájú elemzés jelent meg. Ezek közül is bemutatunk néhányat a Napút folyóirat 2009. novemberi, *Kálvin 500* tematikus számában, amelyhez a mostani Káva Téka is kapcsolódik. Nem szükséges kommentálni ezt a tanulmányt, megelőzi és megalapozza az időközbeni bővülésekkel, felismerésekkel gazdagodott áttekintéseket. Az utolsó két bekezdést azért rövidítettem meg, mert az írás 1923-ban született, s az irodalomtörténeti tárgyszerű elemzésből *kiszóló* mondatok az akkori korra jellemző fájdalmat tükrözték. Tartsuk szem előtt, hogy ma a reformációs hagyományok a *határtalan* európai megerősödést; a népek, nemzetek, nemzetiségek, etnikumok – tehát a kultúrák – párbeszédét, harmonizációját szolgálják.

De miért is közlünk egy 86 éve megjelent áttekintést, egy félezer éves évforduló kapcsán? Mert nem ásatag, hanem időszerű. Révész Imre (akkor a Kolozsvári Egyetem Református Theológiai Fakultás helyettes tanára) írta az 1913-ban megjelent, *Az első magyar kálvinista* című tanulmányában Dévay Bíró Mátyásról: „...az élő múlt... mindig előttünk van és sohasem lehet a hátunk mögött: azért reá nézni és kérdezősködni nemcsak igen érdekes multság, de egyetemes kötelesség... ezért a mának embere is az első magyar kálvinista.” (Révész Imre: *Az első magyar kálvinista*. Kolozsvár, 1913, Nyomtatott Stief Jenő és Társa Könyvsajtóján. Külön lenyomat a Református Szemléből, 11 old.) Tehát: ha Harsányi István írásában aláhúzgáljuk a Kálvin és a protestantizmus társadalmi hatásait összefoglaló mondatokat, akkor nem háttal megyünk a jövőnek, hanem érvényes útjelzőket látunk.

Tartalom

Bevezetés	3
A reformáció hatása a magyar irodalomra	4
A reformáció hatása a sajtóra	21
A reformáció hatása az iskolákra és az iskolai nevelésre	23
A reformáció hatása a művészetekre	30
A reformáció hatása a magyar alkotmányos és nemzeti életre	33
Befejezés	36
Életrajzi jegyzetek	38

Harsányi István (1874–1928) sárospataki gimnáziumi és teológiai akadémiai tanár, főkönyvtáros, irodalomtörténész, etnográfus volt. Jelentős munkásságát legutóbb Pocsainé Dr. Eperjesi Eszter foglalta össze (Sárospatak, 2004, gépirat, 35 old. Megjelenik 2010-ben a Széphalom Évkönyvben). Ennek különös értéke, hogy a bibliográfiában nemcsak a műveit és a róla írt irodalmat sorolja fel, hanem összegyűjtötte az írt és kapott levelezés adatait is. H. I. hatalmas etnográfiai gyűjtési katalógusa feldolgozatlan; az anyag hozzáférhető a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben.

A Harsányi István munkássága iránt érdeklődőket, szakdolgozati témát keresőket szívesen segíti és támogatja unokája, a szellemi hagyaték gondozója, e kiadvány és a Napút *Kálvin 500* tematikus számának vendégszerkesztője: Dr. Koncz Gábor PhD egyetemi magántanár, főiskolai tanár, a Magyar Kultúra Alapítvány igazgatója, a Magyar Comenius Társaság alelnöke. E-mail: mka@mka.hu Honlap: www.mka.hu

A kiadvány kapcsolódik a Napút folyóirat 2009. novemberi, *Kálvin 500* tematikus számához. Köszönjük az Oktatási és Kulturális Minisztérium, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatását!

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Napkút Kiadó Kft.
1014 Budapest, Szentháromság tér 6.
Telefon/fax: (1) 225-3474
E-mail: napkut@gmail.com
Honlap: www.napkut.hu

Felelős szerkesztő: Szondi György
Szöveggondozás: Kovács Ildikó
Tördelőszerkesztő: Szondi Bence